

De seculiere herwaardering van het christendom in de politieke context

Forum voor Democratie als modern-confessionele partij

Universiteit Utrecht

Bachelorscriptie
Religiewetenschappen

Bernadette van den Berg

5995078

17 juni 2020

Begeleider: Prof. dr. C. Bakker

Tweede lezer: Prof. dr. A.J.A.C.M. Korte

Samenvatting

Onderzoek van Van den Hemel naar de vernieuwde aanwezigheid van religie in het discours van rechts-populistische partijen in Nederland heeft aangetoond dat de wending waarbij de positie van religie in de maatschappij onderdeel wordt van het takenpakket van de overheid, gekenschetst kan worden met de term ‘postseculier-nationalisme’. Dit verschijnsel wordt geformuleerd als een vorm van conservatieve politiek waarbij de basis van het verdedigen van een bedreigde nationale identiteit een samenhang van seculiere waarden en religieus-culturele kaders behelst.

In dit bacheloreindwerkstuk ga ik verder in op de aanwezigheid van dit postseculier-nationalisme in de Nederlandse politiek. Er wordt aangetoond dat Baudet in het uitdragen van zijn denkbelden vaak overeenkomsten vertoont met een aantal kenmerken van een confessioneel tijdperk. Echter blijkt uit de analyse die ik in dit eindwerkstuk maak dat de vorm van religie waar Baudet naar verwijst eerder een ‘cultuurchristendom’ is dan een ‘belijdende’ vorm van christendom, zoals dit bij Van der Staij van de SGP zichtbaar is. Daarnaast gaat dit onderzoek in op de vraag waar dit postseculier-nationalisme vandaan komt. Er wordt hiervoor gebruik gemaakt van het onderzoek naar het ‘thuisgevoel’ van Duyvendak, waarbij de mogelijkheid naar voren wordt gebracht dat de sterkere nadruk op ‘thuis’ in de samenleving een katalysator is geweest voor de opkomst van het postseculier-nationalisme. Dit onderzoek laat zien in hoeverre de ideeën van Baudet, over de religieus-culturele identiteit van Nederland, aansluiten bij de notie van een nieuw confessioneel tijdperk. Deze scriptie bouwt voort op het onderzoek van Van den Hemel door verder in te gaan op het idee van cultuurchristendom en de invloed hiervan op de Nederlandse politiek.

Trefwoorden: confessionalisme – Thierry Baudet – postseculier-nationalisme – thuis – religie – cultuurchristendom – nationale identiteit

Inhoudsopgave

Samenvatting	-2-
Inleiding	-4-
Probleemstelling	-4-
Onderzoeksvragen	-5-
Leeswijzer	-5-
Methode	-6-
Hoofdstuk 1 • De confessionalisering van Nederland	-8-
1.1 Het eerste confessionele tijdperk	-8-
1.2 Het tweede confessionele tijdperk	-10-
1.3 Kenmerken van een confessioneel tijdperk	-11-
1.4 Politiek en religie in Nederland	-14-
Hoofdstuk 2 • Postseculier-nationalisme en cultuurchristendom	-17-
2.1 Postseculier-nationalisme	-17-
2.2 Cultuurchristendom	-18-
2.3 Thierry Baudet	-21-
2.4 Cultureel christendom, cultuurchristendom en postseculier-nationalisme	-25-
Hoofdstuk 3 • Interpretatie postseculier-nationalisme	-27-
3.1 Thuis	-27-
3.2 De politiek van thuis	-29-
Hoofdstuk 4 • Analyse	-32-
Conclusie	-36-
Geraadpleegde literatuur	-39-

Inleiding

Probleemstelling

“Christelijke waarden zonder belijdend geloof hebben uiteindelijk geen wortels, geen voeding en daarmee geen toekomst.”¹ Dit zei Van der Staaij, fractievoorzitter van de SGP in de Tweede Kamer, over het ‘cultuurchristendom’ tijdens een debat met Baudet. De term ‘cultuurchristendom’ waarover wordt gesproken, wordt volgens het digitale archief ‘Delpher’ gebruikt vanaf de twintigste eeuw. Een van de krantenartikelen waarin dit woord wordt gebruikt wordt, komt uit 1992 en staat in het Nederlands Dagblad. Het artikel gaat over de uitspraak van Van Velzen dat het CDA geen Christelijke partij is.² In het artikel komt ook CDA’er Zijderveld aan het woord als ‘cultuurchristen’. Later in diezelfde krant is er een interview met deze inmiddels emeritus hoogleraar met de titel “Het post-kerkelijke christendom van professor Zijderveld (CDA)”.³ Hierin wordt de vraag gesteld of hij een religieus humanist is; zijn antwoord hierop is dat hij buitenkerkelijk is, maar wel achter de waarden van het christendom staat “je zou me een post-kerkelijk christen kunnen noemen, hoewel ik dat een afschuwelijk woord vind”.⁴ Dit ‘Christendom zonder wortels’, waar Van der Staaij naar verwijst wordt dus in de populariserende media ‘cultuurchristendom’ genoemd. Na dit interview is het woord ‘cultuurchristen’ of ‘post-kerkelijk christen’ niet vaak meer teruggekomen in de media, totdat Baudet steeds meer in de media komt. Tijdens een aflevering van de podcast ‘De Diepte In’ met Margje Fikse zegt hij dat hoe men met elkaar omgaat vanuit het christendom gekoesterd moet worden.⁵ Hij noemt voorbeelden als gelijkheid tussen mannen en vrouwen, vrijheid van meningsuiting en de omgang met kritiek, ironie en spot als kern van deze christelijke manier van omgang.⁶ Baudet lijkt zich hierna te beseffen dat hij impliciet christelijker is dan hij had gedacht en voelde hij zich ‘schatplichtig’ aan een traditie “die hij niet kent”.⁷ Hij stelt daarna dat hij zich echter niet formeel christen wil noemen.⁸ Wanneer Fikse zegt dat dit cultuurchristen

---

¹ Reformatorisch Dagblad, “Complete debat | Van der Staaij en Baudet in debat,” YouTube Video, 1:11:45, 15 april, 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=GpnpTm6SYG4>.

² “CDA dreigt oude garde van zich te vervreemden,” *Nederlands Dagblad*, 5 september 1992, 1.

³ “Het post-kerkelijke christendom van professor Zijderveld (CDA),” *Nederlands Dagblad*, 5 september 1992, 13.

⁴ Idem.

⁵ Margje Fikse, Thierry Baudet, “Margje Fikse in gesprek met Thierry Baudet” *De diepte in*, 30 december, 2019, geraadpleegd 20 maart, 2020, <https://www.radioviainternet.nl/podcasts/de-diepte-in>.

⁶ Idem, 35:55-36:21.

⁷ Idem, 36:49-38:03.

⁸ Idem, 38:15.

heet, zegt hij: “Ja zoiets, dat is weer zo’n term maar ik heb een grote affiniteit met die hele theologie ontwikkeld.”⁹

Onderzoeksvragen

Door de waardering van christelijke waarden, lijkt Baudet christelijke partijen zoals de SGP welwillend te stemmen. “In de strijd voor het behoud van de joods-christelijke cultuur hebben Forum voor Democratie en de SGP elkaar gevonden”; zo luidt een inleidende zin in *Trouw* bij een artikel dat ingaat op de band tussen Kees van der Staaij en Thierry Baudet.¹⁰ Dit onderzoek beantwoordt dan ook de volgende onderzoeksvraag:

- In hoeverre sluiten de ideeën van Thierry Baudet, over de religieus-culturele identiteit van Nederland, aan bij de notie van een nieuw confessioneel tijdperk?

Om dit te onderzoeken zal ik ingaan op de volgende deelvragen:

- Hoofdstuk 1 - Welke kenmerken heeft een confessioneel tijdperk en hoe is de confessionele politiek veranderd sinds de jaren zestig?
- Hoofdstuk 2 - Hoe verhouden het postseculier-nationalisme en het cultuurchristendom zich tot elkaar en in hoeverre zijn de denkbeelden van Baudet hieraan gerelateerd?
- Hoofdstuk 3 - Komt het postseculier-nationalisme voort uit een verlangen naar een thuisgevoel?

Leeswijzer

Gezien de vergelijking die getrokken wordt tussen Baudet en de confessionele partij SGP, zal ik in hoofdstuk 1 eerst ingaan op de confessionele tijdperken. Eerst bespreek ik welke kenmerken een confessioneel tijdperk heeft en hoe de confessionele politiek veranderd is vanaf de jaren zestig. In hoofdstuk 2 beantwoord ik de vraag hoe de termen ‘postseculier-nationalisme’ en ‘cultuurchristendom’ zich tot elkaar verhouden. Er is door Van den Hemel onderzoek gedaan naar de aanwezigheid van religie in het discours van rechts-populistische partijen in Nederland, uit dit onderzoek kwam de term ‘postseculier-nationalisme’ voort. Dit

---

⁹ Idem, 38:25-38:37.

¹⁰ Wendelmoet Boersema, “De hechte vriendschap tussen de Forumpopulist en de SGP-mannenbroeder,” *Trouw*, 15 juni, 2019, geraadpleegd op 16 april, 2020, <https://www.trouw.nl/nieuws/de-hechte-vriendschap-tussen-de-forumpopulist-en-de-sgp-mannenbroeder~ba0949ee/>.

hoofdstuk in mijn onderzoek bouwt voort op deze conclusie door verder in te gaan op het verband met ‘cultuurchristendom’. Hierin zullen de ideeën van Baudet verder worden toegelicht. In het derde hoofdstuk zal ik ingaan op de interpretatie van het postseculier-nationalisme en wordt de vraag beantwoord of deze vorm van politiek voortkomt uit een verlangen naar het ‘thuis’. Deze theorie van Duyvendak wordt gebruikt omdat het lijkt dat postseculier-nationalisten, volgens Van den Hemel, de in hun ogen belangrijkste normen en waarden benadrukken uit een gevoel dat het nationale thuis wordt bedreigd.¹¹ Tot slot zal er door middel van een analyse, antwoord gegeven worden op de hoofdvraag in hoeverre de ideeën van Baudet, over de religieus-culturele identiteit van Nederland, aansluiten bij de notie van een nieuw confessioneel tijdperk.

Methode

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden zal ik gebruik maken van discoursanalyse. Deze methode draagt bij aan onderzoek naar hoe een identiteit of een bepaald geloof geconstrueerd wordt door middel van taal.¹² Baudet lijkt door bepaalde ideeën rondom de Nederlandse identiteit een postseculier-nationalisme te construeren waarop de term ‘cultuurchristendom’ van toepassing kan zijn. Om te achterhalen waar deze term vandaan komt, heb ik gebruik gemaakt van het digitale archief ‘Delpher.’ In dit archief zijn kranten, boeken en tijdschriften van de zeventiende eeuw tot 2009 gedigitaliseerd. Dit brede tijdvak helpt mij om een realistisch beeld te krijgen over wanneer de term cultuurchristendom voor de eerste keren gebruikt werd.

Door middel van discoursanalyse poog ik de vraag te beantwoorden hoe dit cultuurchristendom het politieke landschap van Nederland beïnvloedt. Baudet spreekt namelijk over zijn ideeën in verschillende contexten. Ik heb voor deze discoursanalyse dan ook twee boeken van Baudet geanalyseerd, *Oikofobie* (2013) en *De aanval op de natiestaat* (2012) omdat dit werken zijn waarin expliciet de bescherming van de Nederlandse cultuur aan bod komt. Daarnaast heb ik verschillende interviews en debatten bekeken en beluisterd om ook via andere kanalen de ideeën van Baudet te achterhalen. Ik heb bij het selecteren van deze fragmenten gelet op de onderwerpen ‘cultuur’ en ‘religie’ waardoor ik een interview uit de podcast ‘De diepte in’ heb geselecteerd dat ingaat op meerdere zijdes van Baudets leven en een debat tussen

---

¹¹ Ernst van den Hemel, “‘Hoezo Christelijke Waarden?’ Postseculier nationalisme en uitdagingen voor beleid en overheid,” *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 8 no. 2 (2017): 21.

¹² Titus Hjelm, “Discourse Analysis,” in *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, ed. Michael Stausberg and Steven Engler (Abingdon: Routledge, 2011), 134.
Nelson Phillips and Cynthia Hardy, *Discourse Analysis: Investigation Processes of Social Construction* (Thousand Oaks, London, and New Delhi: Sage Publications, 2002), 1-2.

Van der Staaij en Baudet met de vraag: “Wat is er mis in Nederland en wat kan er beter?” Tot slot heb ik ook het partijprogramma van Forum voor Democratie bekeken om te achterhalen of Baudet zijn standpunten ook uitdraagt in de politiek. Hjelm beschrijft in “Discourse Analysis” dat discoursanalyse een combinatie is van het interpreteren van teksten en het toepassen van ‘social theory’.¹³ Phillips en Hardy stellen hierin dat het discours alleen begrepen kan worden als de sociale context ook begrepen wordt.¹⁴ Deze data analyseer ik dan ook aan de hand van theorieën van Duyvendak en Van den Hemel. Ik poog daarmee de uitspraken van Baudet beter te kunnen interpreteren.

---

¹³ Hjelm, “Discourse Analysis,” 134.

¹⁴ Phillips and Hardy, *Discourse Analysis*, 4.

Hoofdstuk 1 • De confessionalisering van Nederland

Volgens Van Dam heeft Nederland twee confessionele tijdperken gekend.¹⁵ Het eerste tijdperk liep volgens Van Dam van ca. 1550 tot 1750; het tweede van 1850 tot 1960.¹⁶ “Tijdens de confessionele tijdperken versterkten religieuze groeperingen de greep op hun eigen gemeenschap en op het maatschappelijk leven om hen heen in de strijd om de juiste invulling van godsdienst en samenleving.”¹⁷ Confessionalisering zou dus gezien kunnen worden als het construeren van een soort groepsidentiteit om de eigen groep te onderscheiden van de andere en zo hun plek in de samenleving te verankeren. In wat volgt in dit hoofdstuk, zal ik kort de twee confessionele tijdperken uiteenzetten om vervolgens te kunnen beschrijven wat de kenmerken van een confessioneel tijdperk zijn aan de hand van gedeelde eigenschappen. Ik maak hierbij gebruik van *Een calvinistisch land? Religie in Nederland* van Van Dam en van *Nederlandse Religiegeschiedenis* van Van Eijnatten en Van Lieburg. Tot slot zal ik beschrijven hoe de confessionele politiek vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw is veranderd tot het landschap dat het vandaag de dag vormt. Dit doe ik aan de hand van een hoofdstuk over religie en politiek in Nederland van Kennedy uit *Handboek religie in Nederland*. Dit hoofdstuk gebruik ik omdat het is toegespitst op de “actoren die overheidsbeleid proberen te beïnvloeden op basis van een gearticuleerde religieuze overtuiging” vanaf de jaren na de Tweede Wereldoorlog tot nu.¹⁸ Kennedy geeft hierbij het geleidelijke proces van de veranderende rol van religie binnen de politiek helder weer.

1.1 Het eerste confessionele tijdperk

Van Dam stelt dat het begin van het eerste confessionele tijdperk rond de jaren vijftig van de zestiende eeuw ligt.¹⁹ De jaartallen van het begin en het einde van deze tijdperken zijn echter afgerond omdat het volgens Van Dam moeilijk te zeggen valt wanneer een periode begint of eindigt; hij heeft wel ideeën over de kenmerken van het begin en einde van een tijdperk, hier kom ik in paragraaf 3 van dit hoofdstuk op terug.²⁰ Het eerste confessionele tijdperk had een aanloop vanaf ongeveer 1500 toen Habsburger Karel V steeds meer macht verwierf in de Lage

---

¹⁵ Peter van Dam, *Een calvinistisch land? Religie in Nederland* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018), 10.

¹⁶ Van Dam, *Een calvinistisch land?* 10.

¹⁷ Idem, 10.

¹⁸ James C. Kennedy, “Politiek,” in *Handboek Religie in Nederland*, ed. Meerten ter Borg et al. (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2008), 360.

¹⁹ Idem, 15.

²⁰ Idem, 10.

Landen als “hoofd van een Europees imperium, verbonden door het ene katholieke geloof”.²¹ Dit viel samen met het begin van de reformatie, een tijd waarin “kritische, zo niet ongehoorde denkbeelden over de bijbel, kerk en geestelijkheid” naar voren kwamen onder het volk.²² Deze ideeën konden sneller verspreid worden door de nieuwe boekdrukkunst waardoor de discussie zich kon ontwikkelen tot een, in de ogen van de heersers, “maatschappelijk probleem”.²³ Karel V trad hard op tegen deze hervormingsgezinde ideeën, wat leidde tot de onderdrukking en terechtstelling van ‘kettters’; dit had vaak de doodstraf als gevolg.²⁴ Ook nadat Filips II hem in 1555 opvolgde, stonden de katholieken en de protestanten lijnrecht tegenover elkaar. Dit uitte zich in de beeldenstorm, wat samen met de komst van hertog van Alva een voorbode was van de Tachtigjarige Oorlog.²⁵ In 1581 werd Filips II afgezet en zeven jaar later werd ervoor gekozen om als Republiek door te gaan. Omdat de twee groepen, katholieken en protestanten, sterk tegenover elkaar stonden, moesten ook de gewone burgers de keuze maken bij welke stroming ze wilden horen.²⁶ Daarnaast poogden vertegenwoordigers van kerken om “de grenzen tussen religieuze gemeenschappen te verduidelijken door eigen opvattingen scherper te formuleren en die door middel van onderwijs door te geven”.²⁷ Dit is een duidelijk voorbeeld van confessionalisering, omdat de grenzen van de gemeenschappen verscherpt werden. Met de Vrede van Munster van 1648 werd de Tachtigjarige Oorlog afgesloten.

Officieel bestond er vanuit de Unie van Utrecht gewetensvrijheid in de Republiek, echter was er in 1651 vastgelegd dat de verschillende gewesten niet zelf hun godsdienst mochten kiezen; naar het buitenland toe profileerde ‘De Republiek der Zeven Verenigde Provinciën’ zich dan ook als een protestantse macht.²⁸ De protestantse kerk verstevigde haar macht terwijl andere religieuze groepen werden gedoogd.²⁹ Van Eijnatten en Van Lieburg betogen dat in tijden van de reformaties de protestanten en de katholieken hun succes te danken hebben aan de “gecoördineerde inzet van kerkelijke en politieke elites”.³⁰ Deze leiders begonnen namelijk hun dogma’s en praktijken vast te leggen “en die in belijdenisgeschriften

---

²¹ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2006), 139.

Van Dam, *Een calvinistisch land?* 15-16.

²² Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 141.

²³ Idem, 141.

²⁴ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 140-141, 161.

Van Dam, *Een calvinistisch land?* 17.

²⁵ Van Dam, *Een calvinistisch land?* 21.

²⁶ Idem, 22.

²⁷ Idem, 22.

²⁸ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 169-170.

Van Dam, *Een calvinistisch land?* 26.

²⁹ Van Dam, *Een calvinistisch land?* 36.

³⁰ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 170-172.

en liturgische formulieren tegenover andere groeperingen af te bakenen”.³¹ Deze leerstellingen werden vervolgens via kerken, scholen en media, zoals de nieuwe drukpers, verspreid onder de bevolking.³² Hoewel de aanwezigheid van diverse leerstellingen gedoogd werd, mochten gebedshuizen van katholieken, of andere christelijke stromingen, niet als zodanig herkend worden; daarnaast waren er voor katholieken ook restricties aan het trouwen en waren autoriteiten niet blij met gemengde huwelijken tussen katholieken en protestanten.³³

1.2 Het tweede confessionele tijdperk

Van Dam beweert dat de jaren 1860 tot 1960 leken op de jaren na de reformatie, daarom wordt het in *Een calvinistisch land: Religie in Nederland* beschreven als het ‘tweede confessionele tijdperk’.³⁴ Waar het in het eerste confessionele tijdperk ging om de strijd tussen de katholieken en de protestanten, ging het in het tweede confessionele tijdperk over de plek van de katholieken en de orthodoxe protestanten in de samenleving; ze werkten samen tegen de liberale protestanten om de vraag hoeveel ruimte er was voor hun opvattingen.³⁵ Ook dit tijdperk lijkt echter een oploop te hebben, net als het eerste confessionele tijdperk: Burgers konden zich na de grondwetswijziging van 1848 op religieus gebied ontplooiën “dank zij de toen vastgelegde vrijheid van godsdienst, drukpers, vereniging en vergadering”.³⁶ Door deze grondwetswijziging hadden groepen die voorheen beperkt werden in hun bewegingsvrijheid, nu de kans om zich te ontwikkelen en hun opvattingen ook buiten de eigen groep te laten horen. Volgens Van Eijnatten en Van Lieburg was het mobiliseren van volksdelen door hun leiders karakteristiek voor de negentiende eeuw: “Vanaf ongeveer 1850 werd ten behoeve van de materiële, zedelijke en verstandelijke verheffing van het volk een ongekend aantal particuliere organisatie opgericht.³⁷ Burgers hadden duidelijk behoefte aan hun eigen religieuze vormen, dit bleek ook uit de zogenaamde ‘schoolstrijd’. Door de invoering van de onderwijswet van 1857 werden openbare scholen door de overheid bekostigd, terwijl scholen op confessionele basis uit eigen middelen moesten worden betaald.³⁸ Hierdoor vervielen de overheidssubsidies voor de ‘bijzondere scholen’ en werden deze dus steeds duurder.³⁹ Dit leidde tot een samenwerking tussen katholieken en protestanten om het recht op bijzonder onderwijs en de overheidssubsidie

---

³¹ Idem, 170.

³² Idem, 170.

³³ Van Dam, *Een calvinistisch land?* 32, 38-39.

³⁴ Idem, 71.

³⁵ Idem, 71.

³⁶ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 269.

³⁷ Idem, 278, 290.

³⁸ Idem, 283.

³⁹ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 283.

daarvan te bewerkstelligen. Door een samenloop van het scheppen van omvangrijke netwerken, het verruimen van het kiesrecht en de snellere communicatie, wisten zij in de jaren 1888 samen een regering te leveren en in 1889 een wet te introduceren die “financiële steun voor particuliere scholen mogelijk maakte”.⁴⁰ Na deze ‘golf van organisatiedrift’, zoals Van Dam dat omschrijft, volgde er een periode van consolidatie waarin organisaties professioneler werden georganiseerd, meer expertise vergaarden en zelfbewuster optraden.⁴¹ Zo konden goed georganiseerde vakbewegingen of organisaties profiteren van een samenwerking met de overheid: “[D]e overheid kon effectief financiële hulp verlenen zonder al te veel nieuwe structuren op te hoeven bouwen, terwijl het lidmaatschap van een vakbond beduidend aantrekkelijker werd door de overheidsmiddelen die deze bonden uit hun kassen konden uitdelen.”⁴² Een grondwetswijziging van 1917 zorgde voor de “volledige gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs”.⁴³ Dit werd door gemeenschappen gebruikt om verder te consolideren, zo werden er bijvoorbeeld radio omroepverenigingen op confessionele basis gestart; dit werd door protestanten en katholieken gezien als een goede kans om hun identiteit te versterken.⁴⁴

Vanaf 1950 is er een afloop van het confessionele tijdperk zichtbaar, waarbij de steun voor organisaties afnam.⁴⁵ Er ontstond een tendens dat het christendom niet voor een specifieke groep moest zijn maar de toon aan moest geven voor de hele samenleving.⁴⁶ Deze wens kan gezien worden als een gevolg van het moderniseren van de samenleving, de christelijke traditie verdween langzaam uit de persoonlijke levens.⁴⁷ “De angst voor het atomisme waartoe de moderne samenleving zonder normerende sturing van het christendom alras zou kunnen vervallen, riep allerlei twijfels op over de moderne verworvenheden.”⁴⁸

1.3 Kenmerken van een confessioneel tijdperk

Na de korte beschrijvingen van de confessionele tijdperken is het mogelijk om aan de hand van die geschiedenis de kenmerken van een confessioneel tijdperk te schetsen. Volgens Van Dam heeft de term ‘confessionalisering’ een verandering doorgemaakt: “Oorspronkelijk verwezen historici met de term ‘confessionalisering’ naar pogingen van kerk en staat om de bevolking in

---

⁴⁰ Van Dam, *Een calvinistisch land?* 80-81.

⁴¹ Idem, 90.

⁴² Idem, 91.

⁴³ Idem, 96.

⁴⁴ Idem, 99.

⁴⁵ Idem, 109.

⁴⁶ Idem, 110.

⁴⁷ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 296.

⁴⁸ Idem, 300.

de zestiende en zeventiende eeuw tot rechtzinnige katholieken, lutheranen of calvinisten op te voeden.”⁴⁹ Vanwege de religieuze diversiteit dat het land gekend heeft, wordt confessionalisering nu opgevat als “pogingen van religieuze gezagsdragers en gewone gelovigen om hun gemeenschappen – soms in samenwerking met de overheid – af te bakenen van andere door middel van regels, organisatie en tucht”.⁵⁰ Van Dam heeft in zijn boek de confessionele tijdperken laten beginnen op het moment dat er gestreefd werd naar “exclusieve religieuze gemeenschappen” en laten eindigen wanneer deze opvattingen het onderspit gingen delven.⁵¹

Een opvallend kenmerk van het eerste confessionele tijdperk is de snelle verspreiding van nieuw gedachtegoed via ‘nieuwe media’. In de zestiende eeuw werden hervormingsideeën verspreid door middel van de boekdrukkunst. Er was nu niet enkel mondelinge media om andere denkbeelden over het geloof te verspreiden, maar er kon ook gebruik gemaakt worden van schriftelijke media. Dit leidde samen met de steeds toegankelijker bijbelvertalingen tot een explosieve discussie die zich ontwikkelde tot een maatschappelijk vraagstuk waar overheden zich mee bezig gingen houden.⁵² Volgens Van Eijnatten en Van Lieburg had de gereformeerde kerk in het eerste confessionele tijdperk de steun van de overheid als voordeel ten aanzien van andere geloofsgemeenschappen: “Zij beheerste de publieke prediking, het onderwijs en de armenzorg – instrumenten waarover de andere groepen niet of slechts in beperkte mate beschikten.”⁵³ Een belangrijk gegeven voor de constructie van een groepsidentiteit onder de hervormers was deze toegang tot de verspreiding van ideeën via het onderwijs. Dit lijkt naast het gebruik van de media en de steun van de overheid ook een belangrijk kenmerk van dit confessionele tijdperk.

Een duidelijk kenmerk binnen het tweede confessionele tijdperk is de groeiende mogelijkheid tot mobilisatie. Door de grondwetswijziging van 1848 konden verschillende religieuze groepen zich nu ontplooien, leiders van deze groepen probeerden burgers dan ook bijeen te brengen in hun groep.⁵⁴ Diverse religieuze gemeenschappen hadden zo hun eigen netwerk, dat door deze wijziging verder uitgebreid kon worden. Deze netwerken brachten voordelen met zich mee voor het volgende kenmerk van dit tijdperk: Inmenging in de politiek. In het eerste confessionele tijdperk hadden de hervormers steun van de overheid en werden

---

⁴⁹ Van Dam, *Een calvinistisch land?* 9.

⁵⁰ Idem, 9.

⁵¹ Idem, 9-10.

⁵² Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 141.

⁵³ Idem, 165.

⁵⁴ Idem, 278.

andere religieuze groepen slechts gedoogd; in het tweede tijdperk ging het een stap verder, de protestanten en de katholieke vestigden zich samen in de politiek met behulp van gevormde netwerken. In de eerste plaats konden zij zich verzetten tegen de ‘liberale schoolpolitiek’ door handtekeningen te verzamelen tegen de wet omtrent het vervallen van overheidssubsidies voor ‘bijzondere scholen’.⁵⁵ Vervolgens wisten ze samen “de helft van de zetels in de Tweede Kamer te bemachtigen”.⁵⁶ Deze wetswijziging over ‘bijzondere scholen’ had niet gerealiseerd kunnen worden zonder de inmenging in de politiek door samenwerken, mobilisatie en het opbouwen van netwerken. Tot slot werden opgebouwde netwerken geconsolideerd en verspreid door het stichten van confessionele omroepverenigingen die door middel van de radio hun gedachtegoed konden verspreiden.

Elk confessioneel tijdperk lijkt haar eigen kenmerken met uitwerking te hebben, echter vallen hierin een aantal zaken op. Ten eerste dat de overheid in beide tijdperken een grote rol heeft gespeeld. In het eerste tijdperk werden ideeën verspreid door steun van de overheid, en in het tweede tijdperk hadden de confessionele groepen een rol in de overheid bemachtigd. Een eerste kenmerk van een confessioneel tijdperk kan dus ‘overheidsbemoediging’ zijn, omdat confessionele groepen in beide tijden een identiteit lijken te hebben geconstrueerd, met behulp van de overheid. Een tweede kenmerk dat in beide tijdperken in meer en mindere maten voor lijkt te komen is de mobilisatie. In het eerste confessionele tijdperk was er zonder mobilisatie van de massa waarschijnlijk geen opstand tegen de katholieken geweest; in het tweede tijdperk had er zonder mobilisatie van netwerken geen samenwerking tot stand kunnen komen in de Tweede Kamer. Door middel van mobilisatie konden confessionele groepen dus groeien. ‘Mobilisatie’ is in dit onderzoek dan ook het tweede kenmerk van een confessioneel tijdperk. Het derde kenmerk is het gebruik van ‘media’. Dit lijkt in beide tijdperken gebruikt te worden als middel voor de mobilisatie; zo wordt de boekdrukkunst in het eerste tijdperk gebruikt om ideeën sneller te verspreiden, en werd snellere communicatie door middel van de radio in het tweede tijdperk gebruikt om netwerken te bouwen. In dit onderzoek gebruik ik ‘media’ echter als een op zichzelf staand kenmerk, en niet slechts als middel. Media werden in het tweede confessionele tijdperk namelijk niet enkel gebruikt om te mobiliseren, maar werden ook gebruikt om bestaande gemeenschappen te consolideren. Door de snelle groei van media lijkt de functie ervan ook te veranderen. Door het als een apart kenmerk te onderzoeken, kan het gebruik van massamedia in de huidige politiek ook belicht worden in dit onderzoek. Een laatste kenmerk dat aan bod gaat komen is het gebruik van scholen om confessioneel gedachtegoed te

---

⁵⁵ Van Dam, *Een calvinistisch land?* 80.

⁵⁶ Idem, 81.

verspreiden. In de Republiek werden scholen gebruikt om eigen opvattingen op verschillende generaties door te geven.⁵⁷ In het tweede confessionele tijdperk komt de rol en het belang van scholen voor confessionele groepen naar voren uit de ‘schoolstrijd’. Scholen lijken in de confessionele tijdperken een belangrijk medium om het gedachtegoed te kunnen behouden, daarom is ‘onderwijs’ voor het huidige onderzoek het vierde kenmerk van een confessioneel tijdperk.

1.4 Politiek en religie in Nederland

Vanaf de jaren 1960 is er veel veranderd binnen het religieuze landschap van Nederland en er heerst volgens Van Dam dan ook het idee dat Nederland is veranderd in een seculier land.⁵⁸ Van Dam ziet echter wel dat religie er voor veel mensen nog toe doet, al is de manier waarop sterk veranderd in de tijd.⁵⁹ In de periode tussen 1965 en 1975 verdwenen de Nederlandse zuilen in een rap tempo.⁶⁰ De invloed van christelijke politieke partijen nam als gevolg van deze ontkerstening en ontkerkelijkking af.⁶¹ Tussen 1945 en 1994 is er altijd minstens een confessionele partij vertegenwoordigd geweest in het kabinet, van 1994 tot 2002 was dit echter anders. Onder leiding van Lubbers was er een periode zonder christelijke partijen in de regering; tijdens deze periode werden religieus gevoelige zaken als euthanasie en het homohuwelijk wettelijk geregeld.⁶² Volgens Van Eijnatten en Van Lieburg was het christendom na 2002 “in zijn traditioneel herkenbare vorm een minderheidscultuur geworden”.⁶³

Kennedy stelt dat er van voorbeelden zijn van religieuze overtuigingen die invloed hebben op de politiek, dit wordt door Benne ‘public theology’ genoemd.⁶⁴ Kennedy definieert dit met “de vertaling van religieuze overtuigingen naar politieke standpunten over rechtvaardigheid en goed leven”.⁶⁵ Deze publieke theologie is volgens Kennedy veranderd in de jaren na 1945.⁶⁶ Direct na de Tweede Wereldoorlog was de publieke theologie “gevormd door een specifieke theologische traditie en gefundeerd op de formele geloofsbelijdenis van een bepaald kerkgenootschap”.⁶⁷ In de periode vanaf de jaren zestig werden deze ‘verzuilde

---

⁵⁷ Idem, 22.

⁵⁸ Idem, 114.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 328.

⁶¹ Kennedy, “Politiek,” 359.

⁶² Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 329.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Kennedy, “Politiek,” 361.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem.

vormen' gezien als "verouderd en ongeschikt voor de moderne tijd".⁶⁸ Het feit dat politieke keuzes in mindere mate worden bepaald door geloofsleerstellingen, wordt de 'deconfessionalisering van de politiek' genoemd door Kennedy.⁶⁹ Deze deconfessionalisering had volgens hem drie gevolgen. Ten eerste lieten de kiezers de christelijke partijen in de steek.⁷⁰ Zo verloren de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) bijna de helft van hun zetels, wat volgens Kennedy deels te wijten was aan het afnemende kerkbezoek en de toenemende individualisering van het geloof.⁷¹ Een tweede gevolg van de deconfessionalisering was een "heroverweging door religieuze partijen van de eigen standpunten".⁷² Zo werd de publieke theologie van de KVP, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de CHU breder gemaakt zodat niet alleen christenen zich konden vinden in de waarden, maar het ook de niet-kerkelijken aansprak.⁷³ De publieke theologie werd minder bepaald door uitgangspunten van de confessionele partijen, en meer bepaald door waarden "die waren afgeleid van de christelijke boodschap" zoals 'rentmeesterschap' en 'solidariteit'.⁷⁴ Dit resulteerde in de vorming van het Christen Democratisch Appel (CDA), een partij die de drie confessionele partijen verving.⁷⁵ Het CDA wilde aansluiten bij een zo breed mogelijk publiek en maakt hiervoor gebruik van een moderne publieke theologie: "Het CDA vermeed enerzijds zorgvuldig al te precieze verwijzingen naar kerkelijke leerstellingen of bijbelse teksten en anderzijds bindende definities van waarden als solidariteit."⁷⁶ In de derde plaats schiep de deconfessionalisering ruimte voor 'progressieve politiek' met een achterliggend idee dat Nederland een soort model zou zijn voor de rest van de wereld.⁷⁷

De jaren 1994 tot 2002 kunnen gezien worden als een keerpunt voor christelijke partijen in Nederland. Het CDA verloor bij de verkiezingen van 1994 twintig zetels in de Tweede Kamer waardoor ze geen plaats konden nemen in de regering: "Deze jaren kenmerkten zich door de zoektocht naar een nieuwe manier om haar religieuze en politieke identiteit te vertalen voor de moderne samenleving."⁷⁸ Kennedy noemt deze jaren negentig 'jaren van ideologische malaise' waarin de noodzaak van religieuze visies niet meer ervaren werd.⁷⁹ Dit creëerde bij de

---

⁶⁸ Idem, 365.

⁶⁹ Idem, 366.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Idem, 366-367.

⁷² Idem, 367.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Idem, 368.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Idem, 374.

⁷⁹ Ibidem.

bevolking het gevoel dat het ‘publieke domein’ “opnieuw gevuld moest worden met ‘normen en waarden’”.⁸⁰ Kennedy beschrijft dit als een “hang naar conservatief gedachtegoed, sociale orde en een gevoel van gemeenschap en onderlinge verbondenheid” waarbij er een herwaardering plaatsvindt van religie als bron van moraliteit.⁸¹ In 2007 behaalde de ChristenUnie voor het eerst een plek in de regering, dit is volgens Kennedy deels te danken aan een herontdekking van “de christelijk-sociale visie voor de maatschappij” en een vernieuwde behoefte aan publieke theologieën.⁸² Dit is ook zichtbaar in het gebruik van religie bij niet-confessionele partijen. Vollaard schrijft in een publicatie over de band tussen het CDA, de ChristenUnie en de SGP dat ook seculiere partijen in campagnes of programma’s verwijzen naar het christendom als een belangrijk element binnen de Nederlandse identiteitsvorming.⁸³ Zo is het christendom voor de VVD en de PVV een “bron van de Nederlandse natie in de discussie over de Nederlandse identiteit”.⁸⁴ Hier zal ik in het volgende hoofdstuk verder op ingaan.

Al met al is de rol van religie in de politiek, volgens Kennedy, dus sterk veranderd door de jaren heen. Religie blijft aanwezig als “inspiratie van politiek handelen” wat dus betekent dat deze rol in vergelijking met het tweede confessionele tijdperk “indirecter en diffuser” is geworden.⁸⁵ In het volgende hoofdstuk zal ik ingaan op hetgeen wat Van den Hemel ‘postseculier-nationalisme’ noemt, een modern voorbeeld van de invloed van religie in de politiek. Hierbij zal ik verder ingaan op het idee van religie als ‘inspiratie van politiek handelen’ waarna ik de term ‘postseculier-nationalisme’ ga vergelijken met de term ‘cultuurchristendom’. Beide termen worden namelijk in verband gebracht met Baudet en een beter begrip van hoe de termen zich tot elkaar verhouden is noodzakelijk voor een helder inzicht in de rol van religie in de Nederlandse politiek.

---

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Idem, 375.

⁸² “ChristenUnie (CU),” PDC Informatie Architectuur, geraadpleegd 4 mei, 2020, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwy9/christenunie_cu.

⁸³ Hans Vollaard, “Christelijke sporen in de Nederlandse politiek De verhouding tussen ChristenUnie, SGP en CDA,” in *Van de Marge naar de Macht. De ChristenUnie 2000-2010*, ed. Joop Hippe en Gerrit Voerman (Amsterdam: Boom, 2010), 177.

⁸⁴ Vollaard, “Christelijke sporen,” 177.

⁸⁵ Kennedy, “Politiek,” 377.

Hoofdstuk 2 • Postseculier-nationalisme en cultuurchristendom

Postseculier-nationalisme en cultuurchristendom lijken op veel gebieden overeen te komen. Om de verhouding tussen deze twee termen te onderzoeken, zal ik eerst het postseculier-nationalisme beschrijven zoals Van den Hemel dit gedefinieerd heeft in zijn artikel “‘Hoezo Christelijke Waarden?’”⁸⁶ Postseculier nationalisme en uitdagingen voor beleid en overheid”. Vervolgens beschrijf ik de term ‘cultuurchristendom’ en geef ik aan de hand verschillende artikelen over dit thema een definitie van de term. Tot slot ga ik in op de politieke ideeën van Thierry Baudet als casus. Door middel van artikelen, boeken en debatten wordt er antwoord gegeven op de vraag hoe ‘cultuurchristendom’ en ‘postseculier-nationalisme’ zich tot elkaar verhouden en hoe dit naar voren komt in de Nederlandse politiek.

2.1 Postseculier-nationalisme

Van den Hemel beschrijft in zijn artikel “‘Hoezo Christelijke Waarden?’ Postseculier nationalisme en uitdagingen voor beleid en overheid” hoe bij ogenschijnlijk seculiere partijen als de VVD en de PVV religie toch aanwezig is in het discours als beleidsvraagstuk.⁸⁷ Hij richt zich hierbij niet op de islam maar op “de rol van religie in het nationale zelfbeeld”.⁸⁸ Tot slot verbindt hij deze trend met een fenomeen dat hij postseculier-nationalisme noemt.

Aanleiding tot dit onderzoek is dat het Van den Hemel opvalt dat er bij discussies over de nationale identiteit, religieuze thema’s zoals het noemen van ‘Kerst’ of ‘Pasen’ in een reclamefolder aangehaald worden om te spreken over de angst deze identiteit kwijt te raken: “Religie of aan religie verbonden gebruiken, tradities of symbolen worden door niet-confessionele politici op het schild gehesen als symbool voor de Nederlandse seculiere nationale identiteit.”⁸⁹ Zo gebruikt de PVV op Twitter veel termen die te maken hebben met het religieus erfgoed of christelijke waarden en komt de grondslag van de Nederlandse seculiere identiteit, volgens minister-president Rutte, voort uit het jodendom en het christendom.⁹⁰ Van den Hemel stelt dat religie een centrale plek gekregen heeft in het takenpakket van de overheid omdat de joods-christelijke identiteit en moderne waarden in verband zijn gebracht met elkaar.⁹¹ De joods-christelijke religie is nu onderdeel van het takenpakket van de overheid om

---

⁸⁶ Van den Hemel, ‘Hoezo Christelijke Waarden?’

⁸⁷ Idem, 6.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Idem, 8.

⁹⁰ Idem, 11, 15.

⁹¹ Idem, 15.

deze waarden te kunnen beschermen; de angst is dat wanneer de joods-christelijke traditie verdwijnt, de moderne normen en waarden ook zullen verdwijnen. Van den Hemel ziet hierin ook een overeenkomst tussen de PVV en de VVD: “[D]e huidige VVD ziet een verband tussen seculiere waarden en het beschermen van religieuze symbolen en tradities. Daarmee vertoont de VVD overeenkomsten met de PVV, voor wie ‘joods-christelijk’ en seculariteit niet elkaars tegenpolen, maar juist elkaar bestaansvoorwaarden vormen.”⁹² Deze nieuwe verhouding tussen religie en seculariteit is volgens Van den Hemel “een postseculiere ontwikkeling waarin religie niet verdwijnt, maar juist terugkeert als kern en bron van de hedendaagse nationale identiteit”.⁹³ Hij gebruikt de term postseculier omdat het ervan uitgaat dat religie en seculariteit niet langer twee tegenpolen zijn die van elkaar gescheiden dienen te blijven, wat een postseculiere gedachtegang is.⁹⁴ Vervolgens geeft hij een definitie van postseculier-nationalisme: “*Postseculier nationalisme* is dan die vorm van conservatieve politiek bedrijven die een verwevenheid van seculiere waarden en religieus-culturele kaders als basis neemt voor het formuleren van en op de bres springen voor een bedreigde culturele nationale identiteit die verdedigd moet worden tegen andere culturen die als inherent incompatibel met de eigen cultuur gezien worden.”⁹⁵

2.2 Cultuurchristendom

Een citaat uit een debat tussen Wilders (PVV), Van Haarsma Buma (CDA), Slob (CU) en Van der Staaij (SGP), dat in het artikel van Van den Hemel gebruikt wordt, gaat over het delen van Christelijke waarden. Wilders zegt hierin: “Je kan de christelijke waarden delen ook als je zelf geen christen bent. Dat kan. Dat doen miljoenen mensen in Nederland.”⁹⁶ Hij lijkt hiermee te verwijzen naar een concept dat ‘cultuurchristendom’ wordt genoemd. Het Algemeen Nederlands Woordenboek definieert de term als volgt: “[S]troming in het christendom waarin het niet zozeer draait om het bestaan van een godheid of een goddelijk wezen, maar om een meer instrumentele visie op het geloof, waarin de positieve effecten van het geloof op het persoonlijke en maatschappelijke leven centraal staan.”⁹⁷ Om een goed beeld te krijgen van wat de term inhoudt, analyseer ik in deze paragraaf verschillende academische en populariserende

---

⁹² Idem, 15.

⁹³ Idem, 19-20.

⁹⁴ Idem, 20-21.

⁹⁵ Idem, 21.

⁹⁶ Van den Hemel, ‘Hoezo Christelijke Waarden?’ 10.

⁹⁷ *Algemeen Nederlands Woordenboek*, s.v. “Cultuurchristendom,” geraadpleegd op 11 mei, 2020, <http://anw.inl.nl/article/cultuurchristendom>.

artikelen over het onderwerp ‘cultuurchristendom’. Hiermee poog ik bij te dragen aan een beter beeld van de rol van cultuurchristendom in de Nederlandse maatschappij en politiek.

Om te achterhalen wanneer de term ‘cultuurchristendom’ voor het eerst gebruikt werd, heb ik de term ‘cultuurchristen’ en ‘cultuurchristendom’ opgezocht in *Delpher*, een archief met gedigitaliseerde kranten, boeken en tijdschriften van de zeventiende eeuw tot 2009. Een van de eerste artikelen waarin de term wordt genoemd komt uit het *Friesch Dagblad* van 16 augustus 1933: “Wij hebben geen nieuwen weg, maar een nieuwen wandel nodig. Geen nieuw Christelijk Humanisme, nog cultureel-Christendom, dat massa tegenover massa stelt zal redding brengen.”⁹⁸ In een artikel uit 1939 in het *Nieuwsblad van het Noorden* staat: “Wij hebben niets aan cultuurchristendom, ook niets aan verchristelijking, nog minder aan leven bij cultuurminima. Wij moeten weer leren (sic.) worstelen om de cultuurtaak te zien als geloofsgehoorzaamheid. Oriëntering (sic). Wie zich Oriënteert, zoekt het Oosten, waar het licht opgaat; hij oriënteert zich naar Christus.”⁹⁹ Beide citaten hebben een negatieve houding tegenover het cultuurchristendom. Het lijkt gezien te worden als een verwaterde vorm van het christendom waar geen voldoening uit gehaald kan worden. Het citaat uit het *Friesch Dagblad* komt uit een artikel over de Bond van Christelijk gereformeerde Jongelingsvereniging en het slotreferaat uit *Nieuwsblad van het Noorden* is van Gerard van der Leeuw, theoloog en predikant. Deze negatieve houding lijkt dus uit een christelijke hoek te komen; dit is vandaag de dag nog steeds zichtbaar. Zo vergelijkt Van der Staaij het cultuurchristendom met een bos bloemen: “Het ziet er prachtig uit, en met wat water blijven ze nog een tijdje mooi, maar uiteindelijk zijn ze losgesneden van de wortel, ontbreekt het aan voeding. Dus christelijke waarden zonder levend geloof, die zie je uiteindelijk gewoon een lege huls worden en wegglijden.”¹⁰⁰ Al deze uitspraken gaan echter niet in op wat het cultuurchristendom inhoudt;

---

⁹⁸ “Bondsdagen van den Bond van Chr. Geref. Jongel.-Vereenigingen,” *Friesch Dagblad*, 16 augustus, 1933, Delpher, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=cultuurchristendom&page=1&sortfield=date&coll=ddd&resultsidentificer=MMTRES02:000023807:mpeg21:a0008&identificer=MMTRES02:000023807:mpeg21:a0008>, geraadpleegd 11 mei, 2020.

⁹⁹ “Cultuurconferentie: Slotreferaat prof. dr. G. v.d. Leeuw,” *Nieuwsblad van het Noorden*, 2 mei, 1939, Delpher, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=cultuurchristendom&page=1&sortfield=date&coll=ddd&identificer=ddd:010676649:mpeg21:a0175&resultsidentificer=ddd:010676649:mpeg21:a0175>, geraadpleegd 11 mei, 2020.

¹⁰⁰ Reformatorisch Dagblad, “Complete debat | Van der Staaij en Baudet in debat,” YouTube Video, 1:10:40, 11 mei, 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=GpnpTm6SYG4>.

Zijderveld doet dit wel.¹⁰¹ Hij beargumenteert dat er een “onkerkelijk, ongeorganiseerd, algemeen cultuurchristendom” is “dat zich verwant voelt met de C van het CDA”.¹⁰²

Om het begrip goed te kunnen duiden, gaat Zijderveld eerst op het cultuuraspect in; hij stelt dat cultuur een ‘ritueel karakter’ heeft waarbij de waarden en normen van de cultuur “een magisch taboe vormen en fel tegen afwijkingen verdedigd worden”.¹⁰³ Vervolgens stelt hij dat wereldgodsdiensten de algemene cultuur ‘doordringen’ omdat ze veel invloed hebben gewonnen door de jaren heen en dat het christendom de wereldreligie van Europa is:¹⁰⁴

Met andere woorden, de wereldgodsdiensten werden naast georganiseerde religie ook algemene ‘onzichtbare’ religie en zetten als zodanig een stempel op de algemene cultuur. Naast en buiten de christelijke kerken werden de Amerikaanse en Europese culturen ‘christelijk’. In deze zin kunnen we spreken van een ‘cultuurchristendom’.¹⁰⁵

Zijderveld concludeert dus dat cultuurchristendom in feite een stelsel is van normen en waarden dat gevormd is door het christendom, deze normen en waarden zijn daarnaast ‘onaanraakbaar’ geworden. De op het christendom gestoelde normen en waarden hebben zich door het moderniseren los getrokken van religieuze organisaties; religie verdwijnt dus niet maar “gaat op in de algemene cultuur”.¹⁰⁶ Tegenwoordig, ongeveer dertig jaar na het artikel van Zijderveld, wordt er met minder diepgang over het begrip gesproken. Ariejan Korteweg schrijft in een column in *de Volkskrant* van 3 juli 2019 het volgende over cultuurchristenen: “Dat zijn de lui – je hoort er veel over tegenwoordig – die weliswaar niet in God geloven, maar wel de christelijke moraal omarmen.”¹⁰⁷ En ook het *Reformatorisch Dagblad* schrijft over cultuurchristendom als bestaand uit vier ‘types’: De ‘schoonheidszoekers’, “gevoelig voor de mystiek en schoonheid van de christelijke traditie, voor natuur en kunst”, de ‘folklorestrijders’, “[e]cht geloven doen ze niet, maar ze houden – zich afzettend tegen islamitische invloeden – vast aan ‘onze joods-christelijke cultuur’”, de ‘traditieliefhebbers’, “geloven niet écht, maar ze horen bij de kerk omdat dat troost biedt, of omdat hun familieleden en vrienden er ook bij horen, of omdat ze nu eenmaal zo opgevoed zijn” en ‘moraalpredikers’, “[o]k al geloven ze niet in

---

¹⁰¹ Het artikel dat hiervoor gebruikt wordt is afkomstig uit *Christen Democratische Verkenningen* en is dus politiek gekleurd. In het artikel stelt hij echter dat hij schrijft vanuit sociologisch, academisch oogpunt, en niet vanuit een theologisch, kerkelijk oogpunt.

¹⁰² Anton Zijderveld, “Van oude en nieuwe christenen: Cultuur en religie en het CDA,” *Christen Democratische Verkenningen* 9 (1990): 366.

¹⁰³ Zijderveld, “Van oude en nieuwe christenen,” 367.

¹⁰⁴ Idem, 367-368.

¹⁰⁵ Idem, 368.

¹⁰⁶ Idem, 368-369.

¹⁰⁷ Ariejan Korteweg, “Hoe de conservatieve christen zijn hoop stelt in Baudet,” *De Volkskrant*, 3 juli, 2019, geraadpleegd op 12 mei, 2020, <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/hoe-de-conservatieve-christen-zijn-hoop-stelt-in-baudet~b11c6a79/>.

God, ze vinden wél dat iedereen gelijke rechten heeft, dat macht, status en rijkdom niet de waarde van een mens mogen bepalen, en dat we allemaal voor onze naasten moeten zorgen”.¹⁰⁸ Het woord ‘cultuurchristendom’ lijkt nog steeds gepaard te gaan met een negatieve toon, net als aan het begin van de twintigste eeuw. Daarnaast valt het op dat Baudet meermaals genoemd wordt in artikelen die gaan over het cultuurchristendom. Zo schrijven Bahara en Kranenberg dat hij als cultuurchristen een bondgenoot heeft aan conservatieve christenen: “Rechtzinnige katholieken die zich tegen de secularisering van Nederland keren, vinden een bondgenoot in de ‘cultuurchristenen’ van Forum voor Democratie. De gemeenschappelijke vijanden: islamisering, massa-immigratie en klimaathysterie.”¹⁰⁹ In populariserende kranten krijgt ‘cultuurchristendom’ dus een negatieve, politieke lading. In wat volgt zal ik de ideeën van Forum voor Democratie en partijleider Baudet als voorbeeld gebruiken om zo aan te tonen hoe de termen ‘postseculier-nationalisme’ en ‘cultuurchristendom’ zich tot elkaar verhouden.

2.3 Thierry Baudet

In artikelen die gaan over het postseculier-nationalisme of het cultuurchristendom, wordt Baudet wel eens als voorbeeld genoemd.¹¹⁰ Om erachter te komen wat de verhouding is tussen deze twee termen, zal ik de ideeën van Baudet dan ook uiteenzetten met als focuspunt zijn ideeën over religie en cultuur. Ik gebruik hiervoor het partijprogramma van Forum voor Democratie, boeken van Baudet en interviews of debatten die zijn gehouden vanaf de tijd dat hij actief werd in de journalistiek en de politiek. Hiermee poog ik de verhouding tussen cultuurchristendom en postseculier-nationalisme te kunnen doorgronden.

Forum voor Democratie is in 2015 opgericht als ‘denktank’ en is later op 25 september 2016 een politieke partij geworden.¹¹¹ Een standpunt van FvD dat gaat over de Nederlandse cultuur heet “Wet Bescherming Nederlandse Waarden” (hierna WBNW). Dit is een wet die het FvD wil invoeren waarbij “alle instanties (scholen, religieuze instellingen, etc.)” vijf waarden

---

¹⁰⁸ Enny de Bruijn, “Cultuur als bedding van het christendom,” *Reformatisch Dagblad*, 10 april, 2020, geraadpleegd op 12 mei, 2020, <https://www.rd.nl/meer-rd/samenleving/cultuur-als-bedding-van-het-christendom-1.1651753>.

¹⁰⁹ Hassan Bahara en Annieke Kranenberg, “Hoe rechtzinnige katholieken samen met ‘cultuurchristenen’ de strijd aanbinden tegen links,” *De Volkskrant*, 12 juli, 2019, geraadpleegd op 12 mei, 2020, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoe-rechtzinnige-katholieken-samen-met-cultuurchristenen-de-strijd-aanbinden-tegen-links~b3136d9f/>.

¹¹⁰ Van den Hemel, ‘Hoezo Christelijke Waarden?’ 17.

Lotfi El Hamidi, “Cultuurchristendom,” *NRC*, 17 december, 2018, 2.

¹¹¹ “Forum voor Democratie (FvD), PDC Informatie Architectuur, geraadpleegd 18 mei, 2020, https://www.parlement.com/id/vkbfkzyuqytw/forum_voor_democratie_fvd.

dienen te onderschrijven.¹¹² Een van deze vijf waarden houdt in dat wanneer religieuze regels in strijd zijn met de Nederlandse wet, de Nederlandse wet altijd voor gaat.¹¹³ Een ander standpunt dat ze onder deze WBNW plaatsen, is dat religieuze scholen leerlingen verplicht in contact moeten brengen met andere levensovertuigingen en leerlingen vrij moet laten in hun levensovertuiging.¹¹⁴ Ook valt onder deze gewenste wet een “verbod op buitenlandse financiering van religieuze scholen en instellingen” en op het dragen van gezichtsbedekkende kleding in het openbaar.¹¹⁵ Een ander standpunt van FvD gaat over cultuurbeleid. De partij is van mening dat Nederland bezig is zichzelf van haar cultuur ‘los te snijden’ en zich van de geschiedenis te ‘vervreemden’.¹¹⁶ Daarom willen ze “[a]l die mooie dingen die het Westen heeft voortgebracht weer onderwijzen, uitdragen en promoten”.¹¹⁷ Wat ze ‘in het algemeen’ willen bereiken met dit standpunt is dat Nederlanders weer van hun land gaan houden en trots zijn op de “gedeelde geschiedenis en toekomst”.¹¹⁸ Deze twee beleidspunten tonen aan dat het FvD de Nederlandse culturele waarden wil beschermen door het uitdragen en doorgeven van de ‘basis’ van de Nederlandse cultuur. Later in deze paragraaf komt de verdere betekenis hiervan aan bod.

Een ander medium waarin Thierry Baudet zijn ideeën uit is door middel van boeken. Hij heeft vanaf 2010 verschillende boeken geschreven. Voor het onderwerp van dit onderzoek zijn *De aanval op de natiestaat* uit 2012 en *Oikofobie* uit 2013 van belang. Hierin komen zijn standpunten over religie en cultuur goed naar voren. Een van die standpunten gaat over multiculturalisme. Baudet pleit in *De aanval op de natiestaat* dat Nederland meer baat zou hebben bij een ‘multicultureel nationalisme’ dan bij ‘multiculturalisme’.¹¹⁹ Dit multicultureel nationalisme is “een pluralistische samenleving met een grote mate van diversiteit, echter bijeengehouden door een monoculturele kern”.¹²⁰ Hij ziet dit als een voordeel ten opzichte van multiculturalisme; dit gaat namelijk vaak gepaard met “minachting voor de eigen, nationale gebruiken of ontkenning van de nationale identiteit”.¹²¹ Deze minachting noemt hij naar een idee van Roger Scruton *oikofobie*; een “vrees voor, of haat jegens het eigene”.¹²² Multiculturalisme zorgt voor de ontwikkeling dat minderheden niet meer integreren maar hun

---

¹¹² “Wet Bescherming Nederlandse Waarden,” Forum voor Democratie, geraadpleegd 10 juni, 2020, https://www.fvd.nl/wet_bescherming_nederlandse_waarden.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ “Cultuurbeleid,” Forum voor Democratie, geraadpleegd op 18 mei, 2020, <https://www.fvd.nl/cultuurbeleid>.

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Thierry Baudet, *De aanval op de natiestaat*, (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2012), 147, eBook.

¹²⁰ Baudet, *De aanval op de natiestaat*, 148.

¹²¹ Idem, 152.

¹²² Ibidem.

eigen cultuur behouden, wat ingaat tegen Baudets idee van een ‘monoculturele kern’, en wat dus *oikofob* is.¹²³ Baudet stelt dat als gevolg van het multiculturalisme, het gevoel van nationale cohesie of identiteit ‘problematisch’ is geworden.¹²⁴ Deze nationale identiteit waar hij over spreekt, is “iets specifiek”¹²⁵; hij beargumenteert dan ook dat hier impliciet een vorm van discriminatie achter ligt omdat het ‘specifieke’ betekent dat “bepaalde gedragspatronen of culturele gebruiken er geen deel van uitmaken”.¹²⁶ Baudet verbindt deze nationale identiteit met een nationale loyaliteit.¹²⁷ Deze nationale loyaliteit moet het ontstaan van ‘parallele loyaliteiten’ voorkomen omdat deze verscheidenheid ervoor zou zorgen dat de eensgezindheid verdwijnt en de democratische rechtsstaat onder vuur komt te liggen.¹²⁸

In *Oikofobie* verzet Baudet zich tegen “[m]odernisme, multiculturalisme en het Europese project”.¹²⁹ Het multiculturalisme in combinatie met de open grenzen acht hij een gevaar voor de sociale samenhang van Nederland, de Europese Unie ziet hij als een macht die de inwoners van Nederland hun zeggenschap ontnemt en de moderne kunsten bieden geen geborgenheid meer maar stellen ontheemding centraal¹³⁰: “[Z]e forceren een onherkenbare leefomgeving, waar onherkenbare bevolkingsgroepen te midden van kille bouwsels onderworpen zijn aan de regels van een vormloze, abstracte entiteit. Een wereld zonder thuis.”¹³¹ Wat opvalt aan het beeld dat hij scheidt, is dat het ‘thuisgevoel’ erg belangrijk wordt geacht. Door het boek heen pleit hij voor de homogeniteit van Nederland, waarbij de besluitvorming plaatsvindt op nationaal niveau en “op basis van de eigen nationale cultuur”.¹³² De discussie over deze nationale cultuur of identiteit ziet hij als een gevolg van ‘het moderne leven’.¹³³ Deze discussie gaat volgens Baudet over de vraag wat mensen nog met elkaar delen, of er nog een ‘gemeenschap’ is en over de angst voor ontworteling.¹³⁴ Hij mengt zichzelf in deze discussie door te stellen dat het een goed idee is om “het christendom op een seculiere manier te herwaarderen”.¹³⁵ Hij trekt hierin de vergelijking met het cultureel jodendom: “[Z]e geloven dikwijls geen woord meer van de Thora, maar ervaren niettemin dat in de religieuze

---

¹²³ Idem, 157.

¹²⁴ Idem, 162.

¹²⁵ Idem, 220.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Idem, 214.

¹²⁸ Idem, 214-216.

¹²⁹ Thierry Baudet, *Oikofobie* (Amsterdam: Prometheus, 2019), 10-11.

¹³⁰ Baudet, *Oikofobie*, 9.

¹³¹ Idem, 10.

¹³² Idem, 146.

¹³³ Idem, 192.

¹³⁴ Idem, 191-192.

¹³⁵ Idem, 215.

traditie veel wijsheid is gelegen”.¹³⁶ Hij lijkt dus voor te stellen om een soort ‘cultureel christendom’ als gemeengoed van Nederland te zien, om zo de homogeniteit van de nationale cultuur te kunnen waarborgen en het ‘thuisgevoel’ te kunnen beschermen.

In debatten en interviews is Baudet ingegaan op dit idee van een homogene basis voor Nederland. Zoals ik in de inleiding beschreef, ziet hij de Nederlandse manier van omgang met elkaar als iets dat voortkomt uit het christendom en dat daarnaast gekoesterd moet worden.¹³⁷ Hij legt uit dat wat hij hiermee bedoelt, omschreven is in de WBNW van het FvD: “dat zijn eigenlijk vijf dingen waarvan je zou kunnen zeggen ... dat die echt verworvenheden zijn van die joods-christelijke klassiek humanistische cultuur die wij in het westen hebben.”¹³⁸ Hij noemt vervolgens een aantal voorbeelden van deze ‘verworvenheden’: “de gelijkheid van mannen en vrouwen, ... vrijheid van meningsuiting, dat je lief mag hebben wie je wil, dat je ook van je geloof kan afvallen en dat je alle ideeën mag bekritisieren, bespotten en belachelijk maken en ophemelen.”¹³⁹ In een debat met Van der Staaij op 14 december 2018, heeft Baudet gesproken over het onderwerp ‘wat is er mis in Nederland en wat kan er beter?’ Tijdens de vragenronde werd er een vraag gesteld over het cultuurchristendom van Baudet en de belijdende vorm van christendom van Van der Staaij en hoe zij nader tot elkaar kunnen komen. In een antwoord hierop stelt Baudet dat het christendom bescherming zou moeten krijgen en doorgegeven moet worden aan volgende generaties omdat het “samen met de Grieks-Romeinse cultuur en een aantal aspecten van de Duitse cultuur ... een van de bronnen is voor de westerse beschaving”.¹⁴⁰ Hij stelt dat zonder kennis van het christendom, iemand niets kan begrijpen van de “maatschappelijke, culturele aspecten van het christendom, die helemaal vervlochten zijn geraakt met onze manier van denken over de mens, de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen, gelijkheid voor het recht, enzovoorts”.¹⁴¹ Hij reageert dan ook bevestigend op de stelling “Kennis van het christendom is nodig om onze culturele waarden te blijven verdedigen”.¹⁴²

Kortom, Baudet lijkt dus een homogene basis voor Nederland te willen, die volgens hem te vinden is in het christendom en doorgegeven moet worden op volgende generaties om zo de Nederlandse, culturele waarden en daarbij ook het ‘thuisgevoel’ te kunnen beschermen.

---

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Margje Fikse, Thierry Baudet, “Margje Fikse in gesprek met Thierry Baudet” De diepte in, 30 december, 2019, geraadpleegd 20 maart, 2020, <https://www.radiovianet.nl/podcasts/de-diepte-in>.

¹³⁸ Idem, 38:18-39:53.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ Reformatorisch Dagblad, “Complete debat | Van der Staaij en Baudet in debat,” YouTube Video, 1:08:20-1:08:40, 23 mei, 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=GpnpTm6SYG4>.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Ibidem.

2.4 Cultureel christendom, cultuurchristendom en postseculier-nationalisme

In *Oikofobie* heeft Baudet het over een cultureel christendom als een ‘seculiere herwaardering van het christendom’ om de homogeniteit van de nationale cultuur te waarborgen.¹⁴³ Eerder dit hoofdstuk is besproken dat ‘cultuurchristendom’ een stelsel is van normen en waarden dat gevormd is door het christendom en waar een taboe over heerst waardoor het sterk wordt verdedigd. Daarnaast is het een gevolg van het modernisme omdat normen en waarden zich door de modernisering hebben losgetrokken van de religieuze instanties. Er is er door een analyse van verschillende artikelen en betekenissen aangetoond dat cultuurchristendom geen geloof in een god behelst, maar slechts uitgaat van de positieve effecten van het christendom op de maatschappij en de persoon. Zoals de normen en waarden die het uitdraagt, of de tradities die nog een rol spelen in de maatschappij. Het zou dus in termen van Baudet een ‘seculiere herwaardering van het christendom’ genoemd kunnen worden. Het cultureel christendom waar Baudet over spreekt, lijkt hetzelfde te zijn als het cultuurchristendom waar al sinds het begin van de twintigste eeuw over geschreven wordt.

In het artikel van Van den Hemel worden de PVV en de VVD genoemd als voorbeelden van het postseculier-nationalisme. Zoals eerder beschreven wordt met postseculier-nationalisme een vorm van politiek bedoeld die de band tussen “seculiere waarden en religieus-culturele kaders als basis neemt voor het formuleren van en op de bres springen voor een bedreigde culturele nationale identiteit die verdedigd moet worden tegen andere culturen die als inherent incompatibel met de eigen cultuur gezien worden”.¹⁴⁴ Nu, een aantal jaar na de publicatie van het artikel, kan er ook gesteld worden dat Baudet met het FvD goed binnen het postseculier-nationalistische discours past. Ten eerste omdat hij seculiere waarden zoals de gelijkheid tussen mannen en vrouwen, of de vrijheid van meningsuiting, toekent aan de “joods-christelijke klassiek-humanistische cultuur” van het westen.¹⁴⁵ Daarnaast gebruikt hij deze ‘seculiere herwaardering van het christendom’ als basis voor het formuleren van een ‘bedreigde culturele nationale identiteit’. Hij wenst namelijk een monoculturele kern om de minachting en ontkenning van de nationale identiteit tegen te gaan.¹⁴⁶ Hij ziet deze monoculturele kern voor zich als gevormd door het cultuurchristendom.

---

¹⁴³ Baudet, *Oikofobie*, 215.

¹⁴⁴ Van den Hemel, ‘Hoezo Christelijke Waarden?’ 21.

¹⁴⁵ Margje Fikse, Thierry Baudet, “Margje Fikse in gesprek met Thierry Baudet” De diepte in, 30 december, 2019, geraadpleegd 20 maart, 2020, <https://www.radioviainternet.nl/podcasts/de-diepte-in>.

¹⁴⁶ Baudet, *De aanval op de natiestaat*, 152.

Al met al kan er na dit hoofdstuk gesteld worden dat het cultuurchristendom gezien kan worden als een vorm van postseculier-nationalisme. Ten eerste gaan zij beiden uit van een stelsel van normen en waarden die de basis zijn van de Westerse samenleving. Ten tweede stellen zij beiden dat deze waarden gevormd zijn door het christendom of andere religieus-culturele kaders, zoals de 'joods-christelijke cultuur' die vaak in debatten en artikelen naar voren komt. En tot slot wordt er uitgegaan van een bedreigde nationale cultuur die verdedigd dient te worden. Postseculier-nationalisme wordt gezien als een ontwikkeling waarin cultureel-religieuze kaders een bron worden van nationale identiteit en dus van het takenpakket van de politiek. Cultuurchristendom lijkt hier dan ook een vorm van te zijn; het is een postseculier-nationalistisch verschijnsel.

In het volgende hoofdstuk ga ik in op het 'thuisgevoel' dat bij het cultuurchristendom en het postseculier-nationalisme naar voren lijkt te komen. Ik analyseer wat dit 'thuisgevoel' is en of het postseculier-nationalisme voortkomt uit een verlangen naar dit 'thuis'.

Hoofdstuk 3 • Interpretatie postseculier-nationalisme

In het voorgaande hoofdstuk ben ik ingegaan op het verband tussen cultuurchristendom en postseculier-nationalisme. De aanwezigheid hiervan in de Nederlandse politiek is duidelijk geworden door de bespreking van het partijprogramma van FvD en het onderzoek van Van den Hemel over de VVD en de PVV. In dit hoofdstuk geef ik antwoord op de vraag hoe dit verschijnsel geïnterpreteerd kan worden. Ik zet hiervoor eerst de theorie van Duyvendak over ‘thuisgevoel’ uiteen omdat deze theorie goed aansluit bij Baudets denkbeeld dat er in Nederland ‘oikofobie’ heerst. Tot slot analyseer ik hoe de theorie gebruikt kan worden om de concepten ‘cultuurchristendom’ en ‘postseculier-nationalisme’ beter te duiden.

3.1 Thuis

De achtergrond van het onderzoek naar het ‘thuisgevoel’ is dat Duyvendak constateert dat het ‘thuis’ boven het ‘tehuis’ is komen te staan.¹⁴⁷ De overheid heeft meer verantwoordelijkheid bij de burgers en gemeenten gelegd om voor elkaar te zorgen; ambtenaren komen naar het ‘thuis’ voor een ‘maatwerk-gesprek’: “Waar burgers vroeger heel veel konden verwachten van de verzorgingsstaat, wordt ze nu geleerd meer voor zichzelf en voor elkaar te zorgen in de huiselijke sfeer.”¹⁴⁸ Deze veranderende verzorgingsstaat brengt teweeg dat er een toename is van cultureel burgerschap: “Zoals thuis dus is verstatelijkt, is de natie verhuiselijkt – niet alleen doordat de politiek bij de burger thuis komt, maar ook omdat het ‘thuis’-gevoel is gaan reizen: het gaat er niet meer alleen om dat we ons thuis of in de buurt, thuis kunnen voelen, maar we moeten ons ook thuisvoelen in de stad en zelfs binnen de natie.”¹⁴⁹ Het gaat nu om de Nederlandse normen en waarden die we “als burgers van Nederland moeten delen” waardoor “kwesties van nationale identiteit en loyaliteit centraal komen te staan”.¹⁵⁰ Het valt Duyvendak op dat binnen deze discussie over de Nederlandse identiteit, er steeds wordt benadrukt dat “dat mensen zich in Nederland thuis moeten kunnen voelen”.¹⁵¹ Er zijn dan ook burgers die concluderen dat ze zich méér thuis zouden voelen “als anderen er niet zouden zijn, of als nieuwkomers tenminste af zouden blijven van hun tradities”.¹⁵² Het gevolg van deze ‘emotionalisering’ en ‘culturalisering’ van burgerschap is dus dat mensen zich ook in meer of

---

¹⁴⁷ Jan Willem Duyvendak, *Thuis: Het drama van een sentimentele samenleving* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017), 7-8.

¹⁴⁸ Duyvendak, *Thuis*, 9-10.

¹⁴⁹ Idem, 12.

¹⁵⁰ Idem, 11-12.

¹⁵¹ Idem, 11.

¹⁵² Idem, 12.

mindere mate thuisvoelen, wat leidt tot in- en uitsluiting van bepaalde groepen: “Het collectieve zit nu niet meer in de gedeelde solidariteit van allen met allen, zoals in de verzorgingsstaat, maar in de gedeelde emotionaliteit: bij wie voel ik me werkelijk thuis.”¹⁵³ Duyvendak stelt dat dit verlangen naar thuis ook in de politiek zichtbaar is, en dan met name in wat hij noemt de “*radical right* zoals de PVV”: “Zij definieert een deel van de Nederlanders als *natives*, die ergens thuishoren en daarom meer recht hebben om zich thuis te voelen dan nieuwkomers.”¹⁵⁴ In het onderzoek naar ‘thuis’ richt Duyvendak zich op dit ‘nativisme,’ een gedachtegoed dat onderscheid maakt “tussen mensen die ‘ergens thuis horen’ en anderen die dat niet doen”.¹⁵⁵ Dit nativisme is niet hetzelfde als nationalisme: “[Nativisme] draait om de opvatting wie er bij de specifieke natie thuishoort en zich er daarom thuis mag voelen, en wie er niet thuishoort en daarom beter kan verdwijnen.”¹⁵⁶ Nativisme is een vorm van nationalisme, “emotionele gehechtheid aan de natie, trots op de natie of gevoelens van nationale superioriteit” horen ook bij vormen van nationalisme.¹⁵⁷ Nativisme is binnen het nationalisme de grond waarop mensen worden in- of uitgesloten.¹⁵⁸

Om het thuisgevoel uiteen te zetten, gaat Duyvendak in op twee te onderscheiden situaties. Hij gebruikt hiervoor de Engelse termen ‘haven’ en ‘heaven’:

Haven refereert hierbij aan een veilige, comfortabele en voorspelbare plek ... waar mensen zich op hun gemak kunnen voelen. Heaven refereert aan de situatie waarin je ‘jezelf’ kunt zijn, je verbonden weet met gelijkgestemden, je favoriete activiteiten kun ontplooiën, et cetera. Ook in die situatie kan zich ‘thuisvoelen’ ontwikkelen.¹⁵⁹

Naast de twee varianten op het thuisvoelen, beschrijft Duyvendak ook twee varianten van een gebrek aan thuisgevoel: “heimwee – een, in vergelijking met ‘thuis’, elders ervaren gebrek aan thuisgevoel – en nostalgie – een, in vergelijking met vroeger ‘thuis’, nu ervaren gebrek aan thuisgevoel.”¹⁶⁰ Het frame dat “conformereren aan Nederland nodig is, om je hier thuis te kunnen voelen”, is volgens Duyvendak een reactie op de globalisering: “Op het moment dat de wereld voor alle Nederlanders letterlijk steeds groter wordt, accentueren we wat ons ‘thuis’ is, waar niemand aan mag komen en waar de nieuweling zich loyaal aan moet verklaren.”¹⁶¹

---

¹⁵³ Idem, 13.

¹⁵⁴ Idem, 15-16.

¹⁵⁵ Idem, 16.

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ Idem, 21.

¹⁶⁰ Idem, 23.

¹⁶¹ Idem, 32.

Dit idee van thuisvoelen, loyaal zijn richting je natie en het nativisme zal ik in de volgende paragraaf vergelijken met het cultuurchristendom van Baudet. Ik zal ingaan op hoe dit idee van ‘thuisvoelen’ bij kan dragen aan een beter begrip van het cultuurchristendom en het postseculier-nationalisme.

3.2 De politiek van thuis

Later in het onderzoek naar *Thuis* gaat Duyvendak verder in op het eerder genoemde nativisme. Hij begint hier met een stelling over Nederlands burgerschap:

Burgerschap wordt niet meer, zoals voorheen, primair gedefinieerd in politieke, juridische of sociale termen, maar cultureel: iedereen moet bepaalde waarden omarmen, omdat het Nederlandse waarden zijn en van Nederlandse burgers wordt actieve loyaliteit aan de natie verwacht.¹⁶²

De vraag die in dit hoofdstuk van *Thuis* aan de orde wordt gesteld, is hoe politici met een nativistisch denkbeeld kijken naar ‘Nederlandschap’. De PVV wordt hierin als voorbeeld genomen. Er wordt gesteld dat het voor de PVV “niet alleen moreel verwerpelijk is om de nationale cultuur niet te omarmen, maar het tast ook de ‘Nederlandsheid’ aan van de elitaire Nederlanders. Je bent geen echte Nederlander als je je Nederlandsheid niet uitdraagt, waardeert en koestert”.¹⁶³ Het is dus voor nativisten verwerpelijk om niet loyaal te zijn aan je ‘Nederlandschap’. De discussie over loyaliteit is ook zichtbaar bij Baudet wanneer hij schrijft over ‘nationale loyaliteit’. Men moet loyaal zijn richting de eigen natie, om zo ‘parallele loyaliteiten’ te voorkomen.¹⁶⁴ Deze visie van Baudet is dus een nativistische opvatting over de “natie-als-een-huis, de gedachte dat burgers van een land warme gevoelens voor elkaar zouden moeten koesteren – en dus op elkaar zouden moeten lijken in opvattingen en gedrag”.¹⁶⁵

Een ander aspect dat in *Thuis* naar voren komt is de hang naar de “‘vaderlandse’ geschiedenis”.¹⁶⁶ Dit speelt volgens Duyvendak niet enkel bij populistten: “Veel politici, en niet alleen populistten, menen dat we de hedendaagse ‘ontheemding’ kwijt kunnen raken door de cultivering van een vermeend maatschappelijk leven.”¹⁶⁷ Dit maatschappelijk leven wordt in het debat al snel gezien als “specifieke culturele waarden en sentimenten”¹⁶⁸ Omdat het ‘thuisgevoel’ nu onderdeel wordt van politiek, wordt burgers opgelegd om zich hiermee te

---

¹⁶² Idem, 104.

¹⁶³ Idem, 113.

¹⁶⁴ Baudet, *De aanval op de natiestaat*, 214-224.

¹⁶⁵ Duyvendak, *Thuis*, 110.

¹⁶⁶ Idem, 106.

¹⁶⁷ Idem, 107.

¹⁶⁸ Idem, 108.

verbinden “tot een sterke sentimentalisering en culturalisering van burgerschap”.¹⁶⁹ Dit heeft als gevolg dat er een scheiding ontstaat tussen Nederlanders die er wel bij horen en Nederlanders die er niet bij horen. Dit gaat vaak op basis van “progressieve standpunten” zoals ‘seksuele emancipatie’.¹⁷⁰ Zo gebruikt de PVV vaak het standpunt over de vrijheid van homoseksuelen wanneer het gaat over de islam in Nederland: “De PVV stelt dat met name ‘moslimmigranten’ er niet bij kunnen en mogen horen, omdat ze wezensvreemd zouden zijn aan de Nederlandse cultuur, aan ‘onze’ normen en waarden.”¹⁷¹ Duyvendak concludeert dat in- en uitsluiting van mensen dus gebaseerd is op een gedeelde en geëmancipeerde cultuur: “Migranten horen zich te conformeren aan de Nederlandse normen en waarden, niet per se vanwege de inhoud van die normen en waarden, maar omdat het de waarden en normen zijn die in Nederland dominant zijn.”¹⁷² De discussie over integratie in Nederland speelt volgens Duyvendak als sinds de jaren negentig. Hierbij staan moderne opvattingen vaak centraal: “vrouwenrechten, homorechten en de scheiding van Kerk en Staat.”¹⁷³ Duyvendak stipt hierbij aan dat deze onderwerpen niet alleen gezien worden als karakteristiek voor Nederland “maar nog breder, als het hart van de ‘Europese’ normen en waarden, of zelfs van de Verlichting of de joods-christelijke traditie”.¹⁷⁴ Deze visie op de geschiedenis is dan ook typisch voor het nativisme; Duyvendak concludeert: “Ze zijn nu goed en waren dat altijd al. Of preciezer: hun geweldige heden komt mede door het glorieuze verleden. Ze zijn dus in dubbele zin sentimenteel: ze vinden dat het bij burgerschap primair draait om emoties als loyaliteit, gebaseerd op historische banden.”¹⁷⁵ Deze culturalisering en sentimentalisering van burgerschap, is niet alleen terug te zien bij de PVV. Ook bij het postseculier-nationalisme van Baudet is dit aspect terug te vinden. Baudet wil een homogene basis voor Nederland, wat volgens hem terug te vinden is in de joods-christelijke cultuur.¹⁷⁶ Deze homogene basis dient ter bescherming van de *oikos*, het thuis. Duyvendak meent dat populistische partijen op de bres springen met dit thuisgevoel omdat burgerschap “voor links toch vooral juridisch, politiek en

---

¹⁶⁹ Idem, 107-108.

¹⁷⁰ Idem, 109.

¹⁷¹ Ibidem.

¹⁷² Idem, 109-110.

¹⁷³ Idem, 121.

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ Idem, 119.

¹⁷⁶ Baudet, *De aanval op de natiestaat*, 148.

Margje Fikse, Thierry Baudet, “Margje Fikse in gesprek met Thierry Baudet” *De diepte in*, 30 december, 2019, geraadpleegd 20 maart, 2020, <https://www.radioviainternet.nl/podcasts/de-diepte-in>.

sociaal [was], niet cultureel, laat staan sentimenteel.”¹⁷⁷ Vervolgens hebben de populistische partijen deze ‘affectieve kant’ van burgerschap benut.¹⁷⁸

Er kan gesteld worden dat postseculier-nationalisme voort lijkt te komen uit een verlangen naar dit thuisgevoel. Beide ontwikkelingen, de participatiestaat en het postseculier-nationalisme, zijn ontstaan in de 21^e eeuw en postseculier-nationalisten maken veelvuldig gebruik van de nativistische denkbeelden die bij dit sentimentele gevoel horen. Zo maken ze bijvoorbeeld gebruik van een nostalgie waarbij er verwezen wordt naar normen en waarden die ‘typisch Nederlands’ zijn en waar de angst voor bestaat ze kwijt te raken door de komst van immigranten. Bij het postseculier-nationalisme worden hiervoor religieus-culturele kaders gebruikt, zoals de joods-christelijke traditie. De bescherming van een bedreigde nationale cultuur kan hierbij gezien worden als een bescherming van het ‘thuisgevoel’. Zonder deze nationale cultuur of het assimileren van ‘nieuwkomers’, voelen sommige Nederlanders zich namelijk niet meer ‘thuis’ in Nederland.¹⁷⁹

---

¹⁷⁷ Duyvendak, *Thuis*, 117.

¹⁷⁸ *Ibidem*.

¹⁷⁹ *Idem*, 12.

Hoofdstuk 4 • Analyse

In het vorige hoofdstuk heb ik geconcludeerd dat het postseculier-nationalisme voort lijkt te komen uit een verlangen naar het thuisgevoel. Er wordt binnen dit denkbeeld gebruik gemaakt van sentimentele en nostalgische gevoelens naar een tijd waarin het nationale ‘thuis’ nog niet als bedreigd werd ervaren door de komst van migranten. Zo heerst er ook bij Baudet de zorg om de Nederlandse normen en waarden kwijt te raken door de opkomst van bijvoorbeeld het multiculturalisme.¹⁸⁰ Om deze normen en waarden te beschermen, wenst Baudet een maatschappij die bijeengehouden wordt door een monoculturele kern.¹⁸¹ Door middel van een analyse van zijn boeken, interviews en debatten heb ik geconstateerd dat hij hiervoor een soort ‘cultuurchristendom’ voor ogen ziet. Deze wens voor de terugkeer naar een christelijke basis van Nederland, is ook zichtbaar bij de SGP. Zoals ik in de inleiding al beschreef heeft FvD een bondgenoot aan de SGP wanneer het gaat over het behoud van de joods-christelijke cultuur,¹⁸² met als enige verschil de visie op progressieve standpunten zoals de abortuswetgeving, het homohuwelijk en de discussie rondom euthanasie. Het postseculier-nationalistische karakter van Baudet valt dus te rijmen met het belijdende geloof van de SGP; zo willen ze beiden terug naar de joods-christelijke traditie waarin zij zich ‘thuisvoelen’. Dit roept de vraag op in hoeverre het confessionele karakter van de SGP terug te zien is in het cultuurchristendom van Baudet. In het eerste hoofdstuk ben ik ingegaan op de verschillende eigenschappen van een confessioneel tijdperk; dit waren overheidsbemoediging, mobilisatie, gebruik van media en scholen om het gedachtegoed uit te dragen. Ik ga in deze analyse op elk van deze kenmerken in en vergelijk deze met de postseculier-nationalistische aanwezigheid in de Nederlandse politiek.

Uit de analyse van hoofdstuk 1 zijn vier kenmerken naar voren gekomen van confessionele tijdperken. Deze begrippen komen in beide tijdperken terug en zijn essentieel geweest voor het verloop van deze periodes. Om te onderzoeken in hoeverre er sprake kan zijn van een nieuw confessioneel tijdperk ga ik in deze analyse in op deze vier kenmerken en spiegel deze aan de denkbeelden van Baudet; als eerste bespreek ik het kenmerk ‘overheidsbemoediging’. In de twee confessionele tijdperken had de overheid een grote rol in de verspreiding van bepaalde ideeën. In het eerste tijdperk steunde de overheid de

---

¹⁸⁰ Baudet, *De aanval op de natiestaat*, 147.

¹⁸¹ Idem, 148.

¹⁸² Wendelmoet Boersema, “De hechte vriendschap tussen de Forumpopulist en de SGP-mannenbroeder,” *Trouw*, 15 juni, 2019, geraadpleegd op 16 april, 2020, <https://www.trouw.nl/nieuws/de-hechte-vriendschap-tussen-de-forumpopulist-en-de-sgp-mannenbroeder~ba0949ee/>.

hervormingsideeën waardoor het verspreiden ervan makkelijker ging. In het tweede tijdperk namen de hervormers plaats in de overheid en probeerden ze via die weg hun identiteit te construeren en te versterken; dit is bijvoorbeeld zichtbaar in de ‘schoolstrijd’. Ook nu hebben verschillende christelijke partijen een plek in de Tweede Kamer, waarvan er twee (CDA en CU) ook in het kabinet hebben plaatsgenomen. Sinds de opkomst van het postseculier-nationalisme wordt er weer gepoogd om door middel van de overheid een identiteit te versterken. Van den Hemel beschrijft dat religie een “centrale plaats in het takenpakket van de politiek”¹⁸³ heeft gekregen omdat de nationale identiteit beschermd moet worden uit naam van het algemeen belang; de cultuur van gelijkheid die in Nederland heerst, zou namelijk voortkomen uit het jodendom en het christendom.¹⁸⁴ Het FvD heeft dit centraal staan in haar politiek. Er wordt gepoogd een identiteit te consolideren die zich door de moderniteit en multiculturalisme heeft laten ondersneeuwen. Baudet pleit om terug te gaan naar de joods-christelijke wortels van Nederland.¹⁸⁵ Hij is met dit standpunt in 2017 de politiek in gegaan en vond hierin een bondgenoot bij de SGP, een confessionele partij. Net als dat het protestantisme de godsdienst van de Lage Landen moest worden, wil het postseculier-nationalisme vanuit de overheid een nationale, joods-christelijke cultuur beschermen, waardoor het multiculturalisme de positie krijgt van de katholieken: nationale loyaliteit is gewenst.

Het tweede kenmerk is ‘mobilisatie’. In het eerste confessionele tijdperk leidde mobilisatie tot een opstand tegen de katholieken; later in het tweede tijdperk kon een grondwetswijziging leiden tot een samenwerking in de Tweede Kamer, omdat verschillende religieuze gemeenschappen netwerken konden vormen. In 2016 kwam FvD in beeld tijdens het referendum over een verdrag van de EU met Oekraïne. Baudet heeft als initiatiefnemer genoeg handtekeningen verzameld om dit referendum te laten plaatsvinden, waarna hij, naar aanleiding van het besluit van de regering om de uitslag van het referendum niet over te nemen, in 2017 meedeed met de Tweede Kamerverkiezingen.¹⁸⁶ Tijdens deze verkiezingen won hij twee zetels in de Tweede Kamer. Hij heeft dus genoeg mensen gemobiliseerd om een referendum te organiseren en plaats te kunnen nemen in de Tweede Kamer. Wat hierbij aansluit is het derde kenmerk de inzet van ‘media’. Binnen de confessionele tijdperken werden media gebruikt als een middel ter mobilisatie van de massa. Voorbeelden hiervan waren de boekdrukkunst in het eerste tijdperk, en radio in het tweede. Deze snellere communicatie zorgde ervoor dat netwerken

---

¹⁸³ Van den Hemel, “Hoezo christelijke waarden?” 6.

¹⁸⁴ Idem, 15.

¹⁸⁵ Baudet, *Oikofobie*, 215.

¹⁸⁶ “Forum voor Democratie partijgeschiedenis,” Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, geraadpleegd 6 juni, 2020, <https://dnpp.nl/pp/fvd/geschied>.

sneller opgebouwd en bereikt konden worden. De media zijn sinds de jaren zestig aanzienlijk veranderd; zo gebruiken politici nu sociale media als Twitter en Facebook om hun achterban te bereiken. De snelheid waarmee dit gebeurt lijkt sterk toegenomen en standpunten worden ook via deze kanalen verdedigd. Het is makkelijker dan ooit om een achterban te mobiliseren, binnen enkele minuten kunnen duizenden mensen een Tweet of bericht gezien hebben. Naast het gebruik van dit soort massamedia, maakt FvD ook nog gebruik van de ‘papieren’ media. Zo Tweette hij op 27 mei 2020 het volgende: “Alle voorbereidingen gaan goed voor het drukken van 1 MILJOEN #FVD-kranten! Komende weken gaan we ze in heel Nederland langsbrengen... stay tuned!”¹⁸⁷ Hij maakt dus gebruik van verschillende soorten media om zijn achterban te informeren over standpunten, meningen en verkiezingen; zo kan hij een groot deel van de Nederlandse bevolking bereiken.

Het vierde en laatste kenmerk is het gebruik van scholen om gedachtegoed door te geven. In de confessionele tijdperken werden scholen gebruikt om confessionele ideeën te verspreiden onder verschillende generaties. Later, na de scholenstrijd, werd het een medium om het gedachtegoed te behouden. En nu nog steeds wordt het recht op bijzonder onderwijs, dat gefinancierd wordt door de overheid, verdedigd door de SGP. Zo ook tijdens het debat tussen Van der Staaij en Baudet waar ik in hoofdstuk 2 op in ben gegaan. Een deel van dit debat gaat over representatieve democratie en de functie van referenda in Nederland. Van der Staaij uit hierbij zijn zorgen over het behoud van bijzonder onderwijs: “Ik zie wel peilingen waar mensen zeggen: “Ja, van mijn belastingcenten een school op religieuze grondslag? Nou, dat eh, weetje, dat was van vroeger, dat moeten we niet meer hebben.” ... Lodewijk Asscher zie ik zo wel een referendumpje organiseren ‘weg met die bijzondere scholen.’”¹⁸⁸ Hierop antwoordde Baudet: “Ja ik denk dat een overweldigende meerderheid van de mensen in Nederland stemt voor behoud want het zijn geweldige scholen, gefeliciteerd.”¹⁸⁹ Naast dit standpunt voor behoud van bijzonder onderwijs pleit Baudet ook voor het doorgeven van de christelijke cultuur op volgende generaties:

Veel waardering voor het christendom, ik denk dat het samen met de Grieks-Romeinse cultuur en een aantal aspecten van de Duitse cultuur enzovoorts, een van de bronnen is voor de westerse beschaving en om die reden alleen al bescherming zou moeten krijgen en overgedragen zou moeten worden aan de nieuwe generatie. Het is, vind ik, volstrekt logisch en vanzelfsprekend dat wij

---

¹⁸⁷ Thierry Baudet (@thierrybaudet), “Alle voorbereidingen gaan goed voor het drukken van 1 MILJOEN #FVD-kranten! Komende weken gaan we ze in heel Nederland langsbrengen... stay tuned!” Twitter Bericht, 27 mei, 2020, <https://twitter.com/thierrybaudet/status/1265667527616716800>.

¹⁸⁸ Reformatorisch Dagblad, “Complete debat | Van der Staaij en Baudet in debat,” YouTube Video, 43:59-44:25, 11 mei, 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=GpnpTm6SYG4>.

¹⁸⁹ Ibidem.

aan de nieuwe generatie de belangrijkste verhalen doorgeven ... Als je dat niet weet kun je al helemaal niets begrijpen van een gemiddelde Europese stad ... om nog naar te zwijgen over allerlei maatschappelijk culturele aspecten van het christendom die helemaal vervlochten zijn geraakt met onze manier van denken.

Baudet is dus een voorstander van bijzonder onderwijs en vindt ook dat de christelijke cultuur doorgegeven moet worden aan nieuwe generaties. De christelijke cultuur is volgens hem namelijk de bron van een Nederlands denkbeeld waaruit bijvoorbeeld de gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen tot stand is gekomen. Uit dit onderzoek komt niet naar voren of Baudet dit wil bereiken door de denkbeelden via scholen op de nieuwe generatie over te brengen, of dat hij voor ogen heeft dat de ‘monoculturele kern’ van Nederland vanzelfsprekend wordt en hierdoor onderdeel wordt van de opvoeding van deze nieuwe generaties.

Uit het onderzoek naar Baudet is wel duidelijk geworden dat religie niet weggelaten wordt uit het debat, maar een andere vorm heeft aangenomen dan bij bijvoorbeeld de SGP. Baudet is geen ‘belijdend christen’ maar eerder een cultuurchristen: Iemand die gelooft dat de normen en waarden in Nederland voort zijn gekomen uit de joods-christelijke cultuur, waardoor deze cultuur verdedigd moet worden van invloeden van bijvoorbeeld het multiculturalisme om deze normen en waarden in stand te kunnen houden. Baudet kan dan ook gezien worden als een postseculier-nationalist. Deze nieuwe vorm van religie bedrijven komt helder naar voren in zijn standpunten. Dit postseculier-nationalisme dat nu na de PVV ook te vinden is bij de nieuwe partij FvD heeft echter ook veel overeenkomsten met een nieuw confessioneel tijdperk. Zo probeert FvD, net als in de confessionele tijden, via de overheid de denkbeelden onder het volk te brengen, mobiliseren ze hun achterban via moderne media om dit te ondersteunen en pleiten ze ervoor dat de joods-christelijke cultuur overgedragen wordt op volgende generaties.

Er heeft een verschuiving plaatsgevonden richting een postseculiere tijd waar het cultuurchristendom een uiting van is. Wat er nu gaande is binnen de politiek van het FvD past binnen de kenmerken van een confessioneel tijdperk zoals dat in dit onderzoek naar voren is gekomen, ze lijken met veel standpunten dan ook op de SGP. Er zou dus gesteld kunnen worden dat het FvD een modern-confessionele partij lijkt, waarbinnen het cultuurchristendom uitgedragen wordt. Niet een vorm van ‘belijdend’ geloof, maar een ‘seculiere herwaardering van het Christendom’ staat hierin centraal. Hiervoor is een moderne, postseculiere definitie van ‘confessioneel’ nodig, waarbinnen het cultuurchristendom ook gezien kan worden als een geloofsovertuiging. Het FvD lijkt hierdoor aan het begin van een nieuw confessioneel tijdperk te staan.

Conclusie

Dit onderzoek is ingegaan op de vraag in hoeverre de denkbeelden van Thierry Baudet, over de religieus-culturele identiteit van Nederland, aansluiten bij de notie van een nieuw confessioneel tijdperk. Hiervoor heb ik eerst de twee confessionele tijdperken geanalyseerd om antwoord te geven op de vraag welke kenmerken een confessioneel tijdperk heeft. Door middel van een analyse van de gebeurtenissen in de twee tijdperken ben tot vier kenmerken van een confessioneel tijdperk gekomen. Het eerste kenmerk is de overheidsbemoediging om ideeën te verspreiden en een identiteit te kunnen construeren of consolideren. Ten tweede de mobilisatie dat uitloopt in een opstand en later een samenwerking in de Tweede Kamer. Het derde kenmerk is het gebruik van media. Dit werd gedaan om snel ideeën te kunnen verspreiden en netwerken te bouwen. Het laatste kenmerk is het gebruik van scholen om gedachtegoed door te kunnen geven aan volgende generaties ter behoud van deze ideeën.

Hoofdstuk 2 ging in op de huidige politieke situatie van Nederland aan de hand van een onderzoek van Van den Hemel over postseculier-nationalisme. In dit hoofdstuk werd de vraag beantwoord hoe postseculier-nationalisme en cultuurchristendom zich tot elkaar verhouden. Daarna is er ingegaan op de casus van Baudet en wat hem een cultuurchristen of postseculier-nationalist maakt. Wat uit dit hoofdstuk naar voren is gekomen, is dat de termen ‘cultuurchristendom’ en ‘postseculier-nationalisme’ veel overeenkomsten hebben. Zo gaan zij beiden uit van een set van seculiere normen en waarden, die volgens het cultuurchristendom voortkomen uit het christendom, en volgens het postseculier-nationalisme uit bredere ‘religieus-culturele kaders’. Zij nemen beiden deze normen en waarden als een basis om een nationale cultuur te verdedigen tegen andere culturen of invloeden van buitenaf. Binnen het postseculier-nationalisme wordt dit verdedigen van de nationale cultuur een taak van de politiek waarbij zij het cultuurchristendom kunnen uitdragen als een mogelijke oplossing. Het cultuurchristendom kan dus gezien worden als een postseculier-nationalistisch verschijnsel. Aan de hand van dit onderzoek is gebleken dat Baudet gezien kan worden als een postseculier-nationalist. Hij ziet de “Grieks-Romeinse cultuur en een aantal aspecten van de Duitse cultuur” als de bronnen van de Westerse beschaving.¹⁹⁰ Daarnaast wil hij graag dat Nederland een monoculturele kern ontwikkelt waarmee parallelle loyaliteiten voorkomen kunnen worden. De Nederlandse normen en waarden komen volgens Baudet voort uit de joods-christelijke,

---

¹⁹⁰ Reformatorisch Dagblad, “Complete debat | Van der Staaij en Baudet in debat,” YouTube Video, 1:08:20-1:08:30, 23 mei, 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=GpnpTm6SYG4>.

humanistische cultuur van het Westen.¹⁹¹ Daarnaast pleit Baudet, aan de hand van dit postseculier-nationalisme, voor een seculiere herwaardering van het christendom; hierdoor kan hij ook een cultuurchristen genoemd worden.

In het derde hoofdstuk ben ik ingegaan op de vraag waar dit postseculier-nationalisme vandaan kan komen. Hiervoor heb ik een onderzoek van Duyvendak over het ‘thuisgevoel’ geanalyseerd en gekoppeld aan het postseculier-nationalisme. Hieruit blijkt dat het postseculier-nationalisme voort lijkt te komen uit dit verlangen naar een thuisgevoel. Zowel de participatiestaat, waar het verlangen naar thuis uit voort is gekomen, en het postseculier-nationalisme zijn beiden 21^e-eeuwse begrippen. Het postseculier-nationalisme maakt veelvuldig gebruik van nativistische denkbeelden die door dit verlangen naar thuis ontstaan. De bescherming van de nationale cultuur dat in dit postseculier-nationalisme voorop staat, kan dus gezien worden als een bescherming van het thuisgevoel.

Tot slot heb ik de drie antwoorden op de deelvragen aan elkaar gekoppeld en ben ik tot de conclusie gekomen dat de ideeën van Baudet over de religieus-culturele identiteit van Nederland, bij in ieder geval drie van de vier kenmerken van een confessioneel tijdperk aansluiten. Zo heeft hij plaatsgenomen in de overheid om zijn ideeën te verspreiden en de nationale identiteit daarvanuit te consolideren; hij is erin geslaagd om grote groepen mensen te mobiliseren om een referendum te kunnen organiseren en twee zetels in de Tweede Kamer te kunnen bemachtigen; en hij maakt gebruik van media om zijn achterban sneller te kunnen bereiken en zijn ideeën dan ook sneller te verspreiden. Het laatste kenmerk om door middel van scholen een gedachtegoed te verspreiden is slechts deels zichtbaar geworden. Hij wil dat het christendom doorgegeven wordt op volgende generaties en hij is dan ook voor behoud van bijzonder onderwijs. Hij pleit er echter niet expliciet voor om op alle scholen het cultuurchristendom door te geven. Daarnaast stelt Van Dam dat een confessioneel tijdperk begint wanneer er gestreefd wordt naar exclusieve religieuze gemeenschappen. Baudets wens voor een monoculturele kern van Nederland dat gebaseerd is op christelijke normen en waarden, weerspiegelt dit streven tot op zeker hoogte. Alles bijeengenomen kan ik concluderen dat het FvD gezien kan worden als een modern-confessionele partij waarbinnen het cultuurchristendom uitgedragen wordt in tegenstelling tot de ‘belijdende’ vorm van geloof binnen de SGP. Deze seculiere herwaardering kan passen binnen een moderne, postseculiere definitie van geloof belijden en zou dus gezien kunnen worden als het begin van een nieuw, modern-confessioneel tijdperk.

---

¹⁹¹ Margje Fikse, Thierry Baudet, “Margje Fikse in gesprek met Thierry Baudet” De diepte in, 30 december, 2019, 38:18-39:53, geraadpleegd 20 maart, 2020, <https://www.radioviainternet.nl/podcasts/de-diepte-in>.

Andere theorieën zoals de ‘social imaginary’ van Charles Taylor of de ‘civil religion’ van Robert Bellah zijn wegens de beperkte omvang van dit onderzoek buiten beschouwing gelaten. Uit vervolgonderzoek kan echter blijken dat deze termen ook van toepassing zijn op het postseculier-nationalisme van Baudet, waardoor het huidige onderzoek verder aangevuld kan worden. Daarnaast kan er onderzocht worden of er naast de vier genoemde kenmerken van confessionele tijdperken, nog meer overeenkomsten zijn tussen de huidige politiek situatie in Nederland en deze vroegere tijdperken.

Geraadpleegde literatuur

- Bahara, Hassan en Annieke Kranenberg. “Hoe rechtzinnige katholieken samen met ‘cultuurchristenen’ de strijd aanbinden tegen links.” *De Volkskrant*, 12 juli, 2019. Geraadpleegd op 12 mei, 2020. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoe-rechtzinnige-katholieken-samen-met-cultuurchristenen-de-strijd-aanbinden-tegen-links~b3136d9f/>.
- Baudet, Thierry. *De aanval op de natiestaat*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2012), E-book.
- Baudet, Thierry. *Oikofobie*. Amsterdam: Prometheus, 2019.
- Boersema, Wendelmoet. “De hechte vriendschap tussen de Forumpopulist en de SGP-mannenbroeder.” *Trouw*, 15 juni, 2019. Geraadpleegd op 16 april, 2020. <https://www.trouw.nl/nieuws/de-hechte-vriendschap-tussen-de-forumpopulist-en-de-sgp-mannenbroeder~ba0949ee/>.
- De Bruijn, Enny. “Cultuur als bedding van het christendom.” *Reformatisch Dagblad*, 10 april, 2020. Geraadpleegd op 12 mei, 2020. <https://www.rd.nl/meer-rd/samenleving/cultuur-als-bedding-van-het-christendom-1.1651753>.
- Van Dam, Peter. *Een calvinistisch land? Religie in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.
- Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, “Forum voor Democratie partijgeschiedenis.” Geraadpleegd 6 juni, 2020, <https://dnpp.nl/pp/fvd/geschied>.
- Duyvendak, Jan Willem. *Thuis: Het drama van een sentimentele samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.
- Van Eijnatten, Joris en Fred van Lieburg. *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2006.
- Fikse, Margje, host. “Margje Fikse in gesprek met Thierry Baudet.” *De diepte in*, 30 december, 2019. Geraadpleegd 20 maart, 2020, <https://www.radioviainternet.nl/podcasts/de-diepte-in>.
- Forum voor Democratie. “Cultuurbeleid.” Geraadpleegd op 18 mei, 2020. <https://www.fvd.nl/cultuurbeleid>.
- Forum voor Democratie, “Wet Bescherming Nederlandse Waarden.” Geraadpleegd 10 juni, 2020. https://www.fvd.nl/wet_bescherming_nederlandse_waarden.
- El Hamidi, Lotfi. “Cultuurchristendom.” *NRC*, 17 december, 2018, 2.

- Van den Hemel, Ernst. “‘Hoezo Christelijke Waarden?’ Postseculier nationalisme en uitdagingen voor beleid en overheid.” *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 8 no. 2 (2017): 5-23.
- Hjelm, Titus. “Discourse Analysis.” In *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, edited by Michael Stausberg and Steven Engler, 134-150. Abingdon: Routledge, 2011.
- Kennedy, James C. “Politiek.” In *Handboek Religie in Nederland*, edited by Meerten ter Borg, Erik Borgman, Marjo Buitelaar, Yme Kuiper en Rob Plum, 359-379. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2008.
- Korteweg, Ariejan. “Hoe de conservatieve christen zijn hoop stelt in Baudet.” *De Volkskrant*, 3 juli, 2019. Geraadpleegd op 12 mei, 2020. <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/hoe-de-conservatieve-christen-zijn-hoop-stelt-in-baudet~b11c6a79/>.
- PDC Informatie Architectuur, “Forum voor Democratie (FvD). Geraadpleegd 18 mei, 2020. https://www.parlement.com/id/vkbfkzyuqytw/forum_voor_democratie_fvd.
- PDC Informatie Architectuur “ChristenUnie (CU).” Geraadpleegd 4 mei, 2020. https://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwy9/christenunie_cu.
- Phillips, Nelson and Cynthia Hardy. *Discourse Analysis: Investigation Processes of Social Construction*. Thousand Oaks, London, and New Delhi: Sage Publications, 2002.
- Reformatorisch Dagblad. “Complete debat | Van der Staaij en Baudet in debat,” YouTube Video, 1:56:45. 14 december, 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=GpnpTm6SYG4>.
- Vollaard, Hans. “Christelijke sporen in de Nederlandse politiek: De verhouding tussen ChristenUnie, SGP en CDA.” In *Van de Marge naar de Macht. De ChristenUnie 2000-2010*, edited by Joop Hippe en Gerrit Voerman, 175-195. Amsterdam: Boom, 2010.
- Zijderveld, Anton. “Van oude en nieuwe christenen: Cultuur en religie en het CDA.” *Christen Democratische Verkenningen* 9 (1990): 366-372.
- “CDA dreigt oude garde van zich te vervreemden.” *Nederlands Dagblad*, 5 september 1992.
- “Bondsdagen van den Bond van Chr. Geref. Jongel.-Vereenigingen.” *Friesch Dagblad*, 16 augustus, 1933. Geraadpleegd 11 mei, 2020. <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=cultuurchristendom&page=1&sortfield=date&coll=ddd&resultsidentificer=MMTRES02:000023807:mpeg21:a0008&identificer=MMTRES02:000023807:mpeg21:a0008>.

“Cultuurconferentie: Slotreferaat prof. dr. G. v.d. Leeuw.” *Nieuwsblad van het Noorden*. 2 mei, 1939. Geraadpleegd 11 mei, 2020.

<https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=cultuurchristendom&page=1&sortfield=date&coll=ddd&identifier=ddd:010676649:mpeg21:a0175&resultsidentifier=ddd:010676649:mpeg21:a0175>.

“Het post-kerkelijke christendom van professor Zijderveld (CDA).” *Nederlands Dagblad*, 5 september 1992.